

ВЛАДИМИР П. ПЕТРОВИЋ

ДАРДАНИЈА У РИМСКИМ ИТИНЕРАРИМА

ГРАДОВИ И НАСЕЉА

Владимир П. Петровић

ДАРДАНИЈА У РИМСКИМ ИТИНЕРАРИМА
ГРАДОВИ И НАСЕЉА

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

EDITIONS SPECIALES 99

VLADIMIR P. PETROVIĆ

DARDANIE DANS LES
ITINERAIRES ROMAINES

LES VILLES ET LES AGGLOMERATIONS

Rédacteur en chef
Dušan T. Bataković

BELGRADE
2007

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 99

ВЛАДИМИР П. ПЕТРОВИЋ

ДАРДАНИЈА У РИМСКИМ
ИТИНЕРАРИМА

ГРАДОВИ И НАСЕЉА

Одговорни уредник
Душан Т. Батаковић

БЕОГРАД
2007

Издавач

Балканолошки институт САНУ

Рецензенти

академик Никола Тасић
проф. др Александар Јовановић

Лектура и коректура

Милена Богдановић

Превод

Катарина Ковачевић

Цртежи

Оливера Петровић

Карта

Даша Н. Вујовић

Дизајн

војислав филиповић

Штампа

Чигоја

Тираж

600

Илустрација на корици

Римски пут у Бердапској клисури
(изглед пре Другог светског рата)

Књига је штампана захваљујући финансијској подршци Министарства за науку Републике Србије.

Књига је резултат научноистраживачког пројекта *Друштво, духовно-материјална култура и комуникације на Балкану у историји и прото-историји*, број 147 018.

САДРЖАЈ

УВОД	9
Досадашња истраживања	11
Преглед историјских догађаја у Дарданији	12
Положај и организација Дарданије у оквиру Горње Мезије	16
Настанак градова и комуникација у Дарданији	20
РИМСКИ ПУТЕВИ	25
Структура	26
Канали крај путева	31
Савладавање препрека и теснаца	32
Миљокази	36
ИТИНЕРАРИ	41
ПУТЕВИ И НАСЕЉА У ДАРДАНИЈИ	47
Наисус (NAISSUS)	47
Грађевине античког града	54
Град у позној антици	55
Медијана (Mediana)	61
Виминацијум–Наисус–Сердика–Константинопољ (VIMINACIUM–NAISSUS–SERDICA–CONSTANTINOPOLIS)	65
Наисус–Раџијарија (NAISSUS–RATIARIA)	81
Наисус–Лисус (NAISSUS–LISSUS)	87
Рударски центри у западној Дарданији	96
Наисус–Скупи (NAISSUS–SCUPI)	99
Скупи (SCUPI)	100
Настанак колоније	103
Археолошка истраживања	106
Путеви у области града	107
ЗАКЉУЧАК	111
DARDANIE DANS LES ITINERAIRES ROMAINES: LES VILLES ET LES AGGLOMERATIONS	113
КАТАЛОГ МИЉОКАЗА	127
ПИСАНИ ИЗВОРИ - СКРАЋЕНИЦЕ	133
БИБЛИОГРАФИЈА - СКРАЋЕНИЦЕ	134
БИБЛИОГРАФИЈА	136
РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ ПОЈМОВА	147
РЕГИСТРИ	149

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1. Слојеви римског пута
- Сл. 2. Бразде на коловозу у Помпејима (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 3. Улица у Помпејима (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 4. Реконструкција трасе римског пута у Ђердапу (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 5. Ђердап, пут усечен у стени (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 6. Место на коме се налазио златни миљоказ (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 7. Миљоказ из Ђенерал Јанковића (Dragojević-Josifovska В. 1982, п^о 196)
- Сл. 8. Витрувијев ходометар
- Сл. 9. Појтингерова табла (Miller К. 1962)
- Сл. 10. Наисус, вија декумана (via decumana) (фотодокументација В. Петровић)
- Сл. 11. Остаци пута Наисус–Рацијарија, код села Нишевца (фото В. Филиповић)

ПРЕДГОВОР

Књига представља донекле измењен текст магистарске тезе *Дардански градови и насеља у римским итинерарима*, која је одбрањена 1. априла 2005. године на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали: ментор проф. др Александар Јовановић, академик Слободан Душанић и др Милоје Васић. Желео бих да искажем дубоко поштовање и захвалност својим професорима на низу корисних савета и података, без којих ова књига не би могла да добије коначан облик.

УВОД

Балканско полуострво, са мноштвом шумовитих планина и беспућа, дуго је сматрано тешко проходном територијом. Долине река, попут Мораве, Вардара, Нишаве, Тимока или Дрима, пресецају овај простор и стварају уске клисуре у стенама, повезујући простране и плодне котлине чија је питомост одувек привлачила разне људске заједнице. Планински масиви и висови на ободима котлина, често богати рудама, пружали су добру сировинску базу за развој металургије. Као један од предримских народа, Дарданци су још од праисторије заузимали централне области Балкана.¹ Ограничавајући се на антички период Дарданије и не упуштајући се у решавање проблема етногенезе Дарданаца, *terminus post quem* ове монографије је време када за Дарданце почињу да се интересују грчки писци и када су они већ били оформљен народ на простору који су насељавали током античког периода.

Преглед историјских догађаја уводи читаоца у прилике кроз које су Дарданци прошли од првих контаката са суседима у богатој хеленистичкој Македонији, до коначног завршетка римских освајања и прикључивања Дарданије провинцији Мезији, односно Горњој Ме-

¹ Централни део Балканског полуострва, са Нишком котлином у средишту, био је испресецан природним комуникацијама, које су пратиле геолошке константе у лонгитудиналном и трансверзалном погледу. Најважније уздужне правце чиниле су долине Мораве и Марице, с једне, и Мораве и Вардара, с друге стране. Главна попречна комуникација повезивала је Скадарска врата, Косовско-метохијску котлину и Поморавље. То је, наиме, најпогоднија природна веза између унутрашњости континента и јадранског приморја. Низ потолина раздвојених ниским пречагама, у три наведене области, заједно са долином којом тече река Дрим, чинио је јасан правац комуникације. Када имамо у виду све наведене погодности рељефа, можемо разумети да је од најранијих времена праисторије, преко антике и средњег века до наших дана, пролази људи и терета без сумње текао поменутих правцима. О природним комуникацијама на тлу централног Балкана, в. Цвијић Ј. 1966, 15–19.

зији. Како су писани извори који су стигли до наших дана каткад оскудни и једностранни, изнети подаци помало су недостатни. При томе, услед мањка поузданих докумената који карактеришу темеље античности, дубља прошлост Дарданаца овде остаје неистраживана, хипотетична и понешто магловита.

У књизи је, потом, донекле осветљен проблем граница, положаја и карактера Дарданије у оквиру Мезије (Горње Мезије). Ова занимљива тема уско је повезана са карактером провинције и њеном посебном поделом, и открива читав низ питања која, чини се, у науци нису до краја разрешена. Значајна су и разматрања о особеностима дарданског друштва у доба његовог утапања у поредак римске државе, посебно током развоја урбаних центара и комуникација.

Без претензија ка уопштавању, објашњени су разлози за настанак римских путева, као и њихове опште карактеристике. Друмови из времена Римског царства одликују се посебним начином градње, ознакама које их прате, превазилажењем препрека и техничким решењима помоћу којих су мерене дистанце. Посебна пажња посвећена је итинерарима и њиховим подврстама. За нас су најважнији итинерари који садрже многобројне податке о градовима, насељима и правцима пружања комуникација на тлу римске Дарданије.

Податке о градовима и насељима које помињу итинерари пружају и писани извори, као и налази проистекли из археолошких истраживања. У неким случајевима не можемо се сасвим ослонити на итинераре, па је потребно указати на неке закључке археолошке науке о трасама важних саобраћајница у Дарданији. Осим путева забележених у римским итинерарима, постојале су и локалне (вициналне) комуникације, које су повезивале важне области са главним путевима.

Археолошка истраживања урбаних центара у Дарданији пружају мноштво података о карактеру и архитектури ових насеља. Иако нису нотирани у итинерарима, поједини градови са ове територије од кључног су значаја за разумевање прилика у Дарданији.

Изразита намера аутора је да на једном месту обједини готово све значајне појединости о историји, насељима, путевима, архитектури, археологији и епиграфици са подручја римске Дарданије. Свака синтеза, па и ова, носи ризик да у извесним аспектима постане донекле уопштена, што се свакако није могло сасвим избећи.

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживања градова и насеља у Дарданији, који се помињу у римским итинерарима, заснивају се на литерарним, епиграфским и археолошким изворима. Ако изузмемо градове Скупи (Scupi), Наисус (Naissus), Ремесијана (Remesiana) и Улпијана (Ulpiana), о којима се сазнаје од малобројних античких писаца (Птоlemeј, Амијан Марцелин), имена и карактер појединих насеља познати су углавном на основу података из итинерара: *Itinerarium Hierosolymitanum*, *Itinerarium Antonini*, *Tabula Peutingeriana* и *Ravennatis anonymi cosmographia* (Anonymi Ravennatis). Драгоцени су и списи попут Хијерокловог *Synecdemus*-а, из VI века после Христа, затим Прокопијев *De aedificiis*, из истог периода, *Descriptio totius mundi*, *Notitia Dignitatum* и збирке закона *Codex Theodosianus* и *Codex Iustinianus*. У делима путописаца, дипломата и трговаца који су, путујући дарданским крајевима ка Цариграду и Оријенту у XV и XVI веку после Христа (француски путописац Бетрандон де ла Брокијер, с почетка XV века, потом Антон Вранчић и Гисленије Бузбек, из XVI века), наилази се на занимљиве описе и податке о насељима и старинама у римској Дарданији, покрај којих их је пут водио.

Први истраживачи на овом подручју, попут Ј. Драгашевића, Ф. Каница, К. Јиречека, А. фон Домашевског, А. Ј. Еванса и К. Милера, бележе податке о остацима насеља и путева, а каткад наводе и хипотезе о њиховим локацијама. Почетке археолошких истраживања обележавају радови Н. Вулића и А. фон Премерштајна, публиковани

у *Гласнику Скопског научног друштва и Споменику Српске академије наука*, који доносе значајна обавештења из области археологије и епиграфике.² Следеће поглавље у истраживању античке прошлости Дарданије настаје радовима Е. Чершкова и потоњих истраживача из Музеја Косова и Метохије.³ Свакако, треба истаћи и значајно дело П. Петровића, *Ниш у античко доба*, са низом важних података из античког Наисуса и области Понишавља. Границе римске Дарданије одређене су према монографији Ф. Папазоглу, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*.⁴ Од епиграфских података треба издвојити корпус свезака о горњомезијским натписима, који већ двадесетак година упорно публикују стручњаци под окриљем Центра за епиграфске студије Филозофског факултета у Београду.⁵ За опредељење Дарданије у оквиру провинције Горње Мезије и за податке о административном уређењу и карактеру ове, пре свега рударске области, велику важност имају многобројни радови С. Душанића.⁶

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКИХ ДОГАЂАЈА У ДАРДАНИЈИ

Најранији помен Дарданаца налазимо код Јустина, и то међу племенима која је Филип II приморао да признају македонску врховну власт. Током борбе дијадоха, када је Лизимах стварао своје царство, 284–281. године пре Христа, Дарданци су се изгледа отргли од македонске власти и веома брзо постали стална претња на северним границама Македоније. Значајније помињање Дарданаца у изворима везано је за велику келтску најезду 279. године пре Христа и продор

² Видети: Вулић Н. 1909, 1925, 1931, 1933, 1934а, 1934б, 1938а, 1938б, 1941–48, 1961; Вулић Н., Premerstein A.v. 1900.

³ Čerškov E. 1957, 1965, 1969.

⁴ Papazoglu F. 1969.

⁵ Mirković M., Dušanić S. 1976; Dragojević-Josifovska B. 1982; Mirković M. 1986; Petrović P. 1979b, 1995.

⁶ Видети: Dušanić S. 1977а, 1977б, 1980, 1995а, 1999, 2000, 2003.

бројних племена кроз дарданску земљу, у пљачкашком походу ка богатим ризницама грчких храмова. Римски историчар Ливије описује ове догађаје на следећи начин: *Велика и силовита маса Гала, покрећућа сиромаштвом своје земље или жељом за пљачком, мислећи да јој ниједан од народа кроз чију је територију имала да прође није раван у снази оружја, предвођена Бреном, дође у Дарданију...* Због најезде Келта, дардански краљ, чије име, нажалост, није забележено, понудио је македонском краљу Птоломеју Керауну помоћ од 20.000 војника.⁷ Кераун је са презиром одбио предлог свог варварског непријатеља, донекле потцењујући моћ келтских ратника, па је и сам погинуо у сукобу са њима. Као што је познато, Келти су заустављени и поражени тек код Делфа. Повлачећи се ка северу, прошли су кроз Дарданију где су, како бележе извори, потпуно уништени. Јустин помиње ове догађаје следећим казивањем: *Народи и племена... отимали су се око њих, када би их нашли како лутају по пољима, изнурени од глади, зиме и напора, као око плена,*⁸ а други антички писац каже: *... а када су пролазили кроз земљу Дарданаца, сви су уништени, тако да није нико остао ко би се вратио својој кући.*⁹ Ради се ипак о значајном претеривању јер нам је познато да су се малобројне групе Келта, односно Скордиска, населиле око ушћа Саве у Дунав.

Све до тридесетих година III века пре Христа нема значајнијег помена Дарданаца, а затим почиње раздобље њихових сталних ратова са Македонцима. Појавом Римљана у Илирикуму, 200. године пре Христа, Дарданци су стали на страну Републике и заузећем Пеоније знатно су ојачали своје позиције према Македонији. Међутим, од 168. године пре Христа, након Персејевог пораза, а поготово од 148. године, када је Македонија изгубила независност и потпала под римску власт, Дарданци, лишени сталних пљачкашких прихода на рачун јужног суседа, улазе у конфронтацију са Римом. Освајање

⁷ Liv. XXXVIII 16.

⁸ Iust. XXXIV 8, 13–16.

⁹ Diodor. Sic. XXII, 8.

Дарданије и њено присаједињење римској држави није извршено у једном даху, већ се радило о дужем процесу, уз неколико ратних сукоба и, чак, уз одређена оклевања. Први додири Дарданаца са римском војском везују се за почетак I века пре Христа, али све до похода Скрибонија Куриона (*bellum Dardanicum*), од 75. до 73. године, Дарданија није осетила моћ римске освајачке силе. На челу огромне војске, од приближно 30.000 хиљада људи, Курион је прегазио Дарданију уздуж и попреко, поставши први римски војсковођа који је досегао обале Дунава.¹⁰ Изразито сурово је скршио отпор најмоћнијег народа у унутрашњости Балкана, али ова победа није представљала и припајање Дарданије римској држави. Када се то заиста догодило, не зна се поуздано. Занимљив је и Цезаров податак да је Помпеј, 48. године пре Христа, у своје коњанике регрутовао Дарданце и Бесе, и то силом или пријатељским односима.¹¹ На основу тог извештаја није потпуно јасно какав статус је имала дарданска коњица. Извесно је да су Дарданци били обавезни да дају своје војне контингенте, а у доба грађанског рата вероватно су били најамници или савезници Помпеја.

Не зна се много ни о ратним операцијама Марка Антонија против Дарданаца, али сама чињеница да је такав поход предузет наводи на закључак да Дарданија још увек није била потпуно покорена. Ратовања Марка Краса у трибалским земљама и у Мезији, 29. и 28. године, захватила су и Дарданце.¹² Говорећи о узроцима похода Марка Краса на Дачане и Бастарне 29. године, Дион каже: ... *Бастарни, прешавши тада преко Дунава, освојише Мезију преко пута њихове земље, а затим и Трибале који су њени суседи и Дарданце који су*

¹⁰ Fest., *Brev. c. 7: Dardanos et Moesicos Curio proconsul subegit et primus Romanorum ducum ad Danuvium usque pervenit*; у књизи Ф. Папазоглу цитирани су и преведени сви важни извори који говоре о овом походу и уопште о Дарданији и Дарданцима уз опширан историјски увод, Papazoglu F. 1969, 179 sqq.

¹¹ Caes., *Bell. civ. III, 4, 6: Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos.*

¹² Поход Марка Краса изазван је нападом Бастарна. Дион Касије саопштава да су Бастарни, прешавши Дунав, заузели Мезију, као и племена Трибале и Дарданце која су насељавала трибалску територију. Када су Бастарни напали римске савезнике Дентелете, Римљани су одлучили да војно интервенишу, Cass. Dio LI, 23, 2 sq.

живели у земљи ових (Трибала). Све дотле док су то чинили, нису имали никаква посла са Римљанима, али када пређоше планину Хем ...¹³ Податак о Дарданцима који су живели у земљи Трибала може да се односи само на област око Јужне Мораве и доњег тока Нишаве, што значи да је та територија до Красовог похода остала изван непосредног интереса Римљана. После овог похода нема никаквих извештаја о Дарданцима, нити о римским нападима на њих. Сасвим је вероватно да су независност изгубили 28. године пре Христа. Коначно покоравање Дарданаца од стране Рима везује се, дакле, за почетак Августове владавине, а административно присаједињење Царству – за формирање провинције Мезије, 15. године пре Христа.¹⁴ Поделом Мезије у време Домицијана, територија Дарданије улази у састав новоформиране провинције Горње Мезије.

Остаје, међутим, готово непознато када су римске легије премештене из Македоније у Дарданију.¹⁵ Може се претпоставити да сталних војних постаја у овој области није било барем до 16. године пре Христа, тј. до последњег напада Скордиска на Македонију, када је у Дарданији изостао организовани отпор.¹⁶ Пребацивање легија могло је бити у вези са гушењем побуне Трачана, 11. године пре Христа, а сигурно је извршено пре Далматско-панонског устанка, 6–9. године после Христа, на чијем је почетку Цецина Север пружио помоћ опкољеним Римљанима у Сирмијуму.¹⁷ Постоје различита мишљења о местима где су били стационирани први римски војни логори, легија IV Скитске (IV Scythica) и V Македонске (V Macedonica), на подручју провинције Мезије.¹⁸ Вероватно су се налазили на стратешки

¹³ Cass. Dio LI, 23, 2.

¹⁴ Mirković M. 1968, 22.

¹⁵ Неки аутори претпостављају да је легијама смештеним на северу Македоније почетком Принципата командовао један *legatus Augusti pro praetore*, Patsch C. 1932, V, 1, 86; Mirković M. 1968, 23 sq.; Syme R. 1971, 60, n° 72.

¹⁶ Cass. Dio LIV, 20, 3.

¹⁷ Cass. Dio LV, 29, 3.

¹⁸ У вези са боравком легије IV Scythica у Мезији (Дарданији) и њеним преласком у Германију, в. Dušanić S. 1978a, 470 sqq.

важним тачкама, какве су биле Наисус или Скупи, одакле су се могли контролисати покорени народи: Дарданци, Мези и Скордисци. Први војнички натписи из Горње Мезије, осим оних са лимеса, датовани су, међутим, у време развијене епохе Флавијеваца и потичу из разних насеља која су повезивала Наисус са дунавским басеном (Timacum Minus, Aquae, Taliata).¹⁹

ПОЛОЖАЈ И ОРГАНИЗАЦИЈА ДАРДАНИЈЕ
У ОКВИРУ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ

Провинција Горња Мезија (Moesia Superior), у чијем саставу се налазила и Дарданија, постојала је сразмерно кратко време (од 86. до 272. године) у односу на друге провинције Царства. Имала је специфичну историју и посебну војну и административну организацију. Прилике у овој провинцији умногоме су зависиле од њене етничке сложености, географске позиције дуж главног пута који је повезивао Италију са истоком, затим од разноврсног рељефа и специфичног географског облика (од Дунава далеко ка југу), али поглавито од њеног богатства разноврсним рудама.

Према белешкама римског правника Сатурнина, из II века после Христа, Горња Мезија је сматрана земљом богатом рудама.²⁰ Ако се изузму легијске и муниципалне територије, као и приватни поседи, територија Горње Мезије била је подељена на четири главне јединице, које су носиле имена локалних племена: Дарданаца (Dardani), на југу,²¹ и Трикорњана (Tricornenses), Пикенза (Picenses) и Меза (Moesi),

¹⁹ О преласку и смештају првих римских легија на тло Дарданије и најстаријим војничким натписима, в. Petrović P. 1979b, 30–31, са ранијом литературом на коју аутор упућује.

²⁰ Dig. 48.19.16., 9 (Saturninus): *evenit, ut eadem scelera in quibusdam provinciis gravius plectantur, ut in Africa messium incensores, in Mysia (!) vitium, ubi metalla sunt, adulteratoris monetae*. За потпуније разјашњење Сатурнинових навода, посебно у смислу кривотворења новца у рудничким дистриктима, Душанић С. 1995, 135, 136; Dušanić S. 2003, 255, п. 44.

²¹ Плиније Старији и Птоlemeј под Дарданијом подразумевају читав југ провинције Горње Мезије, Plin., N. h. III 149; Ptol. III, 9, 2; Ptol. III, 9, 4.

на северу.²² У сваком од ова четири ентитета, области богате рудом припадале су царској благајни, односно фиску (*fiscus*), а преостале су биле у овину племенских насеобина (*civitates peregrinae*). Чињеница да су племенске насеобине и рудници носили исте називе објашњава се тиме што су фискални поседи названи по племенским заједницама од којих су својевремено одузети. С друге стране, припадници племенских заједница били су у радној обавези према царским поседи-ма, поготово према рудницима. Јединство перегрине и фискалне организације осигуравала је војна управа. Потребно је назначити улогу војске у служби рудника (*res metallica*), која је била двојака. Војска је, пре свега, штитила руднике, али је учествовала и у производњи руде и административним пословима. Заштита рудника била је неопходна услед појачане несигурности самих рудокопа, али и путева којима су превожени драгоцени товари, посебно након 250. године. За подручје Дарданије везују се две кохорте: I *Aurelia Dardanorum*, са седиштем у Наисусу, и II *Aurelia Dardanorum*, смештена у Тимакум Минусу.

Подела фискалних домена, укључујући и руднике, у Горњој Мезији се поклапала са организацијом војске, порторија и перегриних *civitates* у II и раном III веку, све до великих потреса у Царству између 250. и 300. године. Рудничким простором (*tractus*), каква је била Дарданија, руководио је *procurator metallorum*. Царски рудници у овој области припадали су фиску, а њима је посредно управљао *comes metallorum per Illyricum* који је, судећи по подацима из списка *Notitia Dignitatum*,²³ био под *comes sacrarum largitionum*.

Администрација фискалних територија захтевала је одређени облик централизације, који се односио и на *portorium*.²⁴ Стога је Дарданија могла представљати ентитет у административном смислу, али не и посебну провинцију у епохи Принципата. Посебна врста ад-

²² Dušanić S. 2000, 344; аутор дели територију Горње Мезије на две широке зоне: *Dardania*, на југу, и област под називом *Ripa Danuvii*, на северу провинције, Dušanić S. 2003, 256.

²³ Not. Dign., Or. XIII 11.

²⁴ Dušanić S. 1977a, 70, n. 97.

министративног средишта налазила се у Улпијани,²⁵ а у Дарданији је постојало више мањих центара обједињених у неколико области (*civitates Dardanicae*).²⁶ Постојало је најмање шест мањих дистрикта уско повезаних локалним економским интересима фиска, пре свега са рудницима који чине комплекс *Metalli Dardanici*. Њихови центри су се налазили у Сочаници (*Municipium Dardanorum*), Улпијани (*Ulpiana*), у близини села Лопате (*Lamud(um)?*), у Коњуху (*Vizi(anum)?*) или у Кратову (*Kratiskara?*),²⁷ затим у Ремесијани (*Remesiana*) и Равни (*Timasum Minus?*).²⁸ Руководећи се геолошким карактеристикама терена и подацима о *vici metallorum*, топонимима *Ad Fines*, односно о царинским станицама зависним од рудничке територије, дардански рудници (*Metalla Dardaniae*) могу се груписати у пет дистрикта:

²⁵ На три споменика са подручја Ремесијане, као дедикант натписа појављује се *res publica Ulpiana*, Petrović P. 1979b, 101–103, n°s 69, 70, 71. Сматра се да се овде ради о граду Улпијани, на данашњем Косову, *CIL* III, 368; Patsch S. 1896, 287; Вулић Н. 1961, 29. Чињеница да је Улпијана подигла ове споменике у Ремесијани, под благословом гувернера провинције, у научној литератури се објашњава на разне начине. Момзен је сматрао да су споменици просто пренети из Улпијане у Ремесијану. Велика удаљеност између ова два места чини овакву претпоставку неприхватљивом. Полазећи од ових натписа, К. Пач је закључио да је у Ремесијани могао бити одржан *concilium* провинције и да су ови споменици подигнути приликом скупштине градова Горње Мезије. Н. Вулић је био мишљења да се присуство оваквих дедикација у Ремесијани може објаснити пограничним положајем града и повезује њихово подизање са проласком Септимија Севера и Каракале. Посланици горњомезијских градова, међу којима и Улпијане, стигли су у Ремесијану како би поздравили цареve приликом њиховог ступања на тло провинције. М. Мирковић наводи да би атрибут *Ulpiana* или *Ulp(ia)* требало довести у везу са Ремесијаном, иако није потврђено да је овај град имао муниципални статус. С. Душанић износи занимљиву и прихватљиву тезу која указује на чињеницу да су Улпијана и Ремесијана били рударски центри и да су, по свему судећи, чинили административне и територијалне заједнице истог фискалног домена. То разјашњава разлоге због којих је *res publica Ulpiana* подигла званичне натписе у Ремесијани, са благословом гувернера провинције, в. Dušanić S. 1977a, 91; Dušanić S. 2000, 345, n° 19.

²⁶ Dušanić S. 2000, 345, n. 18.

²⁷ Неизвесно је да ли кратовску и злетовску област треба приписати Дарданији, односно провинцији Горњој Мезији. Према С. Душанићу (Душанић С. 1980, 27, n° 135), кратовски руднички регион чинио је пре део Тракије него Дарданије, али се ни ова друга хипотеза не сме сасвим искључити, в. Patsch S. 1937, 1, 227; Керамитчиев А. 1973, 147–154. Натписи са подручја Кратова и Злегова (Керамитчиев А. 1965) већином су писани на латинском језику (Dragojević-Josifovska В. 1982, 41, n° 6). За утврђивање границе на овом потезу посебно је важан натпис из насеља Старо Нагоричино, који означава међе Дарданије (*fines Dardani*), Dragojević-Josifovska В. 1982, 169–170, n° 220.

²⁸ Dušanić S. 2003, 257, 258.

ибарски (Муниципијум Дарданорум), јањевски (Улпијана), кумановски (Ламудум),²⁹ ремесијански (Ремесијана) и равански (Тимакум Минус). Административни положај шестог дистрикта, односно области која обухвата потез источни Копаоник – Куршумлија – Велики Јастребац – Леце, за сада није довољно јасан.³⁰

Дарданија је заузимала јужне делове провинције Горње Мезије. На западу је донекле била оивичена данашњом линијом Ђаковица – Пећ – Нови Пазар – Ивањица – Чачак, која је вероватно била и граница провинције. На југозападу се простирала до тремеђе Горње Мезије, Далмације и Македоније, где су се изгледа додиривале македонске, дарданске и илирске области у предримско доба. По Птолемеју, тремеђу је чинила планина Скард, која се поистовећује са данашњим масивом Шаре, са Корабом и другим висовима у правцу Дебра и Кичева. Јужна дарданска међа изгледа је пратила границу између провинција Горње Мезије и Македоније, која је уједно била и граница грчке и латинске језичке сфере. То су области од Шар планине и даље, границом Горње Мезије до Билазоре, античког града северно од данашњег Велеса. На истоку, границе Дарданије треба тражити источно од потеза Куманово – Врање – Бела Паланка, до околине античке Ремесијане на Нишави, где се завршавало латинско говорно подручје у римско доба. За разлику од својих предримских суседа, Дарданци су сачували аутохтону традицију и остали су нехеленизовани до римских освајања, када су прихватили латински језик. Северну границу Дарданије веома је тешко установити, али се вероватно налазила код Западне Мораве и границе територије античког Наисуса, источно од Велике Мораве.³¹ У прилог томе говори и Птоlemeјев податак да је Наисус један од четири града Дарданије, као и епиграфски

²⁹ У месту Лопате налазио се храм посвећен Јупитеру Долихену, Dragojević-Josifovska B. 1982, n° 208. О повезаности Долихеновог култа са рударењем, в. Dušanić S. 1999, 134; Petrović V. 2004c.

³⁰ Dušanić S. 2003, 259.

³¹ Petrović V. 2007a, 15.

споменик из доба раног Царства, пронађен у Риму, са текстом *Naisso Dardaniae*.³² За утврђивање границе територије Наисуса на северу значајно је и то да је Марко Аурелије, у време маркоманских ратова, образовао II кохорту Дарданаца (*cohors II Aurelia Dardanorum*), чије је средиште било у овом граду. Према епиграфским сведочанствима, та кохорта је боравила и у утврђењима *Praesidium Pompei* (Рутевац код Алексинца)³³ и *Timacum Minus*.³⁴

Неколико занимљивих података показује да се Дарданија могла простирати и северније од Западне Мораве и области Наисуса. Плиније наводи да реке *Margus* (Морава), *Timachus* (Тимок) и златоносни *Pingus* (Пек) теку из Дарданије,³⁵ а један епиграфски споменик са поменом *Dea Dardania* нађен је северније, односно у месту Каменица, између Крагујевца и Горњег Милановца.³⁶

НАСТАНАК ГРАДОВА И КОМУНИКАЦИЈА У ДАРДАНИЈИ

Успостављањем власти у освојеним областима, Римљани су их, плански и опрезно, укључили у привредни систем Царства. У то време дарданско друштво је било веома раслојено, и то на земљопоседничку аристократију, независне или полузависне сељаке и сточаре, рударе, трговце и занатлије. Веома ретка градска насеља била су седишта локалне аристократије, трговаца и занатлија. Подизана су на узвишењима и опасивана земљаним бедемима, па су служила и

³² *CIL* VI, 32937.

³³ Рашковић Д. 2007, 205–226.

³⁴ О границама Дарданије у оквиру провинције Горње Мезије, уп. Papazoglu F. 1969, 143–161.

³⁵ Plin., *N. h.* III, 149: *Flumina clara e Dardanis Margus, Pingus, Timachus* (Papazoglu F. 1969, 203).

³⁶ Mirković M., Dušanić S. 1976, n° 167. Међутим, уколико је овај натпис уопште посвећен Дарданији, то не мора да значи да се Каменица код Крагујевца налазила на дарданском тлу. Истој богињи, персонификацији области, дардански досељеници посветили су два рељефа у Апулumu, у Дакији (*CIL* III, 995, 7853).

као прибежишта (*refugia*) становницима околних села током ратних сукоба.³⁷ О старости насеља сведочи и сачувана топонимија римске Дарданије. Осим посведочених грчких и латинских топонима, код највећег броја насеља корен имена води порекло од предримских становника Дарданије. Од истока према западу, веома раширену топонимију трачког порекла постепено замењују дардански и илирски називи. Неки римски градови, као што су Наисус и Скупи, у имену чувају и келтске корене.³⁸

Постепеном романизацијом, односно планским насељавањем римских грађана у поједине области Дарданије, формирају се градски центри са ограниченом самоуправом, нпр. колонија Скупи, на самом југу. Веома рана романизација дарданских области проистекла је, пре свега, из повећаних потреба Римске империје за рудама, као што су сребро, злато, цинк, бакар и олово, да би се одржала монетарна стабилност. Области богате рудом, тј. обронци Старе планине, Сврљишких планина и Копаоника, организоване су у рудничке регионе и царске домене. Тада настају центри попут Муниципијума Дарданору-ма, на ушћу Сочаничке реке у Ибар, и Улпијане, надомак Грачанице. Развитак насеља условљавала су и друга природна богатства: плодне долине река Нишаве и Мораве, и обиље термалних извора погодних за бањска лечилишта (Нишка Бања, Медијана, Куршумлијска Бања). Ипак, највећи број насеља настао је дуж магистралних и локалних путева.

Комуникације које бележе антички итинерари настале су веома рано, можда још у првим деценијама I века после Христа. Римске цесте вероватно су пратиле трасе ранијих, предримских путева, па је

³⁷ Реч је о гвозденодопским градинским насељима одбрамбеног типа, која су подизана на узвишењима са којих се лако могао контролисати околни терен. За остатке предримских дарданских насеља и фортификација потврђених археолошким истраживањима, попут градина у Белаћевцу, Горњем Гадимљу, Хисару, Кулинама, Самодрежи (Тенеш долу) на западу римске Дарданије, в. Тасић Н. 1998, 147–225. За археолошка разматрања о Дарданцима и дарданском супстрату у предримско доба, в. Тасић Н. 2003.

³⁸ Papazoglu F. 1969, 189–201.

остварен континуитет после освајања дарданских области.³⁹ Рана консолидација путне мреже објашњава се њеним великим стратегијским значајем. Настарији римски путеви повезивали су област Стоба са Скупима на југу Дарданије, потом са Моравском долином и, даље ка северу, са Дунавом. Тим цестама су пролазиле многе легије у доба учвршћивања римске власти у централнобалканским областима, као и у време успостављања границе Царства на обалама Дунава. О старости друмова у Дарданији сведочи и одсуство имена неких важних градова у итинерарима, као што су Муниципијум Дарданорум и Улпијана у западној Дарданији, који су, као привредна средишта, настали након изградње главних саобраћајница. Наиме, када је Дарданија инкорпорирана у Царство дошло је до убрзаног развоја разних привредних делатности, пре свега до замашне експлоатације минералних сировина. Надомак већ познатих или тек основаних рударских области настали су нови градски центри, па су комуникације, почетком I века правасходно војног карактера, током II и III века стекле велики економски значај. Како су поједини региони са великим природним богатствима често били удаљени од главних саобраћајница, убрзо је изграђена читава мрежа локалних путева којима су превожене руде и друге сировине.

Иако су друмови у антици редовно одржавани, може се препоставити да су веома тешки терети транспортовани и на други, јефтинији начин. Треба имати у виду и могућности речног транспорта, посебно стога што су у античка времена, услед влажније климе и густих шума, многе, па и мање реке биле пловне. Реком Дрим, према Страбону, пловидба је била могућа од ушћа узводно до Дарданије,⁴⁰ као и појединим деловима Нишаве, према натпису једног регрута речне флоте легије VII Клаудије (VII Claudia) из Наисуса.⁴¹ Роба се

³⁹ Комуникације на територији предримске Дарданије интензивно су се одржавале долином Дрима, ка грчким колонијама на обалама Јадрана (Аполонија, Дирахијон), а у источним областима, долинама Вардара и Струмице, у правцу Македоније (Тасић Н. 1998, 214).

⁴⁰ Strab. VII, 5, 7.

⁴¹ Petrović P. 1979b, 82–83, 31.

лако могла превозити водом до најближих морских лука, где је претоваривана на веће бродове и разношена у удаљене крајеве Царства. То потврђује и налаз оловних ингота из Цезареје, у Израелу. Наиме, 1993. године, током археолошких истраживања остатака римске трговачке лађе која се насукала на домак луке, откривене су оловне полуге од којих две још увек чувају отиснуте натписе. Један натпис указује на датум између 83. године после Христа, када је Домицијан стекао назив *Germanicus*, после војних победа у Германији, и 93. године, тј. последње године његове владавине. За нас је занимљив други натпис, који гласи *met(alli) dard(anici)* и сведочи о пореклу драгоценог товара. Ради се, дакле, о рудницима у Дарданији.⁴²

⁴² Dušanić S. *Dardanian Lead Ingots at Caesarea Palestinae*, у штампи.

РИМСКИ ПУТЕВИ

Разграната мрежа римских путева захтевала је систематско планирање и одржавање. Иако нису постојали стандарди у начину грађења римских саобраћајница, обиље драгоцених података пружају профили сачуваних делова траса, а значајне информације добијене су и површинском анализом.

Административна документација геометра Сикула Флака (Siculus Flaccus), из I века после Христа, показује да су Римљани класификовали путеве по важности.⁴³ Главни правци називали су се *viae publicae* и за њихову изградњу била је задужена држава. Друмови од секундарне важности били су *viae militares*, грађени о трошку војске, а касније су и они постали јавни. Затим следе локални (*viae vicinales*), као и приватни путеве (*viae privatae*), изграђивани и одржавани од стране власника.

Римски путеве су се састојали од два дела различитог састава, тј. од основе и површинског сегмента. Њихова структура зависила је пре свега од поднебља, односно од доступних материјала и од чврстине тла. Чак и на истим деоницама постоје знатне разлике, а честе поправке појединих делова донекле компликују анализу њихове структуре.⁴⁴

У римско доба није постојала типична конструкција пута, али су неке опште особине биле заједничке за све путеве. Трасирани су праволинијски, мада строго поштовање такве путање није увек било могуће. Понекад је пут пратио гребен или долину реке, али није

⁴³ Sic. Flacc. XIX–XXI, 19.

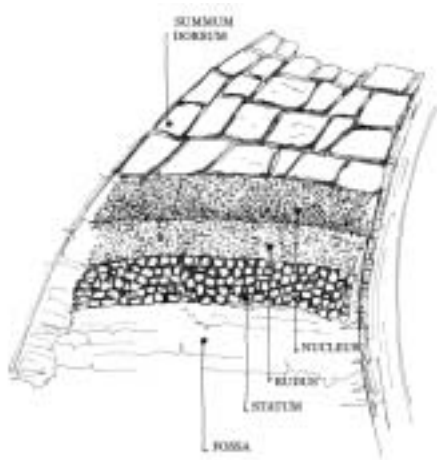
⁴⁴ Chevallier R. 1976; Pawluk A. 2004.

кривудао лагано, као модерне цесте. Уместо тога, пут је постављан у кратким правилним деоницама, које су нагло мењале правац у зависности од терена. Разлог томе није лежао у немогућности Римљана да конструишу кривине, већ је било једноставније да се пут тако трасира помоћу ондашњих геодетских техника.⁴⁵

СТРУКТУРА

Ширина пута одређивана је копањем два паралелна јарка, а затим је простор између њих пражњен све до чврсте подлоге, тј. здравце. Потом су формирано насипи различитих дебљина, који су омогућавали ваљану дренажу коловоза. Такав систем дренаже био је од пресудне важности за одржавање компактности и чврстине пута, ма каква била структура тла. Те насипе испод коловоза Римљани су називали термином агер (agger).

Агери су се разликовали према ширини и висини. Понекад се радило само о земљаном насипу, а на неким местима пажљиво су изграђени од слојева камења и другог материјала. Агер је најчешће био у облику малог гребена, а на већини главних путева могао је имати дебљину од 1.20 до 1.50 m и ширину од 13.5 до 15 m. Код мање важних цеста није било агера и пут је био постављан директно на из-

Сл. 1

⁴⁵ Путеви су пратили правилну трасу све до преломних тачака и услед тога није било благих кривудања, Margary I. 1973, 18–19.

равнато тло.⁴⁶ Агер је представљао основу пута и састојао се од четири слоја, који су се редом низали преко здравице: *statum*, *rudus*, *nucleus* и *summum dorsum* (сл. 1).

Основи слој, статум (*statum*), дебљине 30–60 cm, био је начињен од уломака и више редова посебно сложеног плочастог и облог камена, добро заливеденог малтером. У неким случајевима састојао се само од више слојева добро набијене глине.⁴⁷

Сви материјали потицали су из околине, али уколико није било погодног камена, доношен је и издалека. Постоје и тврдње да је материјал за агере обично добављан из канала крај пута. У брдовитим областима често су постојала погодна лежишта камена, па су стога дуж друмова настајали бројни каменоломи. Ослањање на природна богатства околног терена један је од разлога за различитост структуре римских путева уопште.

Након извођења чврсте основе пута, приступало се постављању два средња слоја, рудуса (*rudus*) и нуклеуса (*nucleus*). Рудус, дебљине од 25 cm, често је имао изглед бетона сачињеног од редова добро набијеног шљунка, ломљеног камена, каткад и фрагмената опеке. Нуклеус, дебљине 30–50 cm, је фини римски бетон од слојева песка и кречног малтера. Познато је да се нуклеус понекад састојао само од финог песка.

Средњи слој био је увек пажљиво грађен од финијих и добро обрађених материјала. Код сачуваних сегмената римских путева уочава се да је насыпање изнад статума чињено у више узастопних слојева, који се у попречном пресеку виде као слојеви шљунка и другог материјала.⁴⁸

⁴⁶ Margary I. 1973, 19–20.

⁴⁷ Основни слој, *statum*, могао је да буде подесан за основу сваког зида или поднице, Adam, J. P. 1994, 277.

⁴⁸ Margary I. 1973, 21; према Шевалијеу, слој материјала попут песка чест је сегмент средњег слоја и њиме је појачавана еластичност пута, в. Chevallier R. 1976, 86; Адам наводи да је рудус био сачињен од песка или песка са шљунком, понекада помешаног са глином, уп. Adam J. P. 1994, 277.

Површински стратум, односно коловоз (*summum dorsum*), разликовао се од пута до пута и често је био ограничен каменим ивичњацима са обе стране. Застиран је шљунком, мада римски путеви нису увек били покривани, поготово на тежим деоницама. Мали комади кремена или ломљеног камена неке друге врсте такође су коришћени за израду коловоза, а употребљаване су и камене плоче (дебљине 20–30 cm), али тек од почетка II века пре Христа. Шупљине између плоча попуњаване су шљунком. Ливије прецизно наводи да су још 174. године пре Христа градске саобраћајнице морале бити покривене завршним слојем, али су у сеоским насељима једноставно засипане само песком или ситним каменом.⁴⁹

У областима са развијеном металургијом гвожђа путеви су били покривани гвозденим опилцима, који су се често, услед рђања, претварали у масу налик бетону. На неким путевима коришћене су гвоздене плоче као спојнице или као завршни слој. Постојали су и друмови који су били покривани неком врстом тврдог бетона, састављеног од шљунка повезаног малтером. Приликом истраживања сачуваних делова друмова поплочаних каменом, ова врста везива није потврђена и вероватно је уклањана приликом потоњих радова на коловозу.⁵⁰

Постоје изразите разлике у погледу дебљине површинског слоја римских путева. На неким деоницама она износи само 5–8 cm, а на другим местима достиже 30–60 cm. Наведени подаци односе се на средишњи сегмент финалног слоја јер је, по правилу, на странама коловоза тањи неколико центиметара. Површина пута благо се нагињала ка странама, које су биле ниже и по тридесетак центиметара на путевима укупне ширине 4.5 m. У појединим случајевима, истраживањима и мерењима забележена је дебљина површинског слоја већа од једног метра, што се приписује накнадним преправкама или

⁴⁹ Liv. XLI, 27, 5.

⁵⁰ Chevallier R. 1976, 87.

попуњавању удубљења на траси како би се задржао исти ниво пута, посебно код приступа мостовима.⁵¹

Састав једног дела Вија Фламиније (Via Flaminia) открива нам компактан слој глине и камена на дну, дебео 20 cm, постављен на претходно изравнато тло. Изнад њега налази се још један слој, дебео 20 cm, сачињен од каменчића помешаних са глином, а изнад свих наведених структура је плочник од камена. На Вија Апији (Via Appia), надомак места Итри површински слој је направљен од песка и прекривен је издробљеним кречњаком у који су усађене плоче од лаве, димензија 25–40 cm. Треба указати и на сегмент Вија Аурелије (Via Aurelia) крај данашњег насеља Ћивитавекија, где је основни слој изграђен од сабијеног бигра, дебљине 40 cm. Изнад њега налазио се слој шљунка и камена исте дебљине, покривен плочама од лаве.⁵² Овај податак указује на три издиференцирана слоја и потврђује употребу различитих материјала у зависности од расположивих ресурса у најближој околини. Занимљива је и појава посебних улегнућа у виду бразди на

Сл. 2

коловозу (сл. 2). Док су на неким друмовима она настала као трагови точкова, постоје и цесте на којима су прављена са одређеном наменом. Обично оштрих ивица, обликованих врховима шиљака и чекића, дубине 6–30 cm, улегнућа на површини пута изгледа су служила за олакшавање пролаза теретних кола, посебно на тешким деоницама.⁵³ Трагови на коловозу не упућују увек на осовинско растојање између

⁵¹ Margary I. 1973, 21;

⁵² Adam J. P. 1994, 277–278.

⁵³ Chevallier R. 1976, 89.

точкова код теретних кола, мада могу указати на стандарде за његово одређивање. Иако је према грубим проценама размак између точкова износио 1.3 m, честа одступања показују да прецизна правила нису била успостављена.⁵⁴ Изгледа извесније да је точак на спољној страни пута услед нагиба био нижи, па је морао да подноси већи терет, остављајући при том дубљи отисак на површини.⁵⁵ Занимљиво је и мишљење да су удубљења на коловозу прављена како би се избегло проклизавање коња.⁵⁶

У Августовим декретима се уочава да се ширина путева знатно разликовала, у зависности од њихове функције, важности и природе тла, мада није било званичних критеријума за њено одређивање. Најшири путеви (*decumani maximi*) били су широки највише 12 m, а споредни путеви често само 2.5 m. Ипак, услед честе употребе, ширина вициналних друмова каткад је била знатно већа, и до 6 метара, како би возила могла да се мимоилазе, мада су се сви римски путеви сужавали на особито тешким деоницама.⁵⁷ Неки планински путеви били су, међутим, толико уски (широки мање од 3 m) и под таквим нагибом да су за пренос терета, уместо кола, могле бити коришћене само животиње. Општи принцип је био да што је пут био шири, већа му је била и важност.

Ширина путева у градовима такође је била разнолика, иако су постојали одређени стандарди. У Помпејима, на пример, главне цесте су имале готово једнаку ширину коловоза (4 m), а размак од зида до зида објеката износио је 8 m. Улице споредне важности и сокаци понекад су били широки само 2 m. Ширина улица била је условљена и околним грађевинама и евентуалним постојањем портика изнад плочника (сл. 3).⁵⁸

⁵⁴ Adam J. P. 1994, 279.

⁵⁵ Margary I. 1973, 22.

⁵⁶ Chevallier R. 1976, 89.

⁵⁷ Chevallier R. 1976, 88–89.

⁵⁸ Adam J. P. 1994, 279.

Сл. 3

КАНАЛИ КРАЈ ПУТЕВА

Поред римских друмова налазили су се различити канали, који су служили у разне сврхе. Први тип канала чине јаме засуте каменом, помоћу којих не само што је дренирана вода са површине пута већ је обезбеђиван шљунак и други грађевински материјал за покривање пута у току градње. Такви канали могу се срести чак и на градским подручјима.

Друга врста канала су једноставни појасеви земљишта у облику трака, где су сађење растиња и зидање били забрањени. Ти брисани простори могли су да служе за испашу, а у неким областима имали

су и одбрамбену улогу у спречавању друмских заседа. Постојали су и мањи канали, који су означавали зону пута. Каткад су били унеколико удаљени од пута, са обе стране, па се агер налазио на централној позицији. На тај начин зона пута била је троструко већа од ширине самог насипа, односно лежишта на коме се друм налазио. Такви канали су били плитки и веома мале ширине, обично од 0.60 до 1.20 m. Њихов положај и облик јасно показују да нису служили у дренажне сврхе.⁵⁹

Неки путеви, особито преко планинских превоја и у зависности од рељефа, били су нижи од околног терена. Када је то било могуће, посебним укопаним путевима повезиване су војне постаје и омогућаван је безбедан пролаз трупа и логистичке подршке.⁶⁰

САВЛАДАВАЊЕ ПРЕПРЕКА И ТЕСНАЦА

Особито је занимљив поступак којим су Римљани, приликом изградње путева, савладавали нестабилан или мочваран терен. На влажном земљишту путеви су прављени на уздигнутим дрвеним конструкцијама од прагова и облица, уместо на насипима, како је било уобичајено.⁶¹ На стрмом терену, где су трасе углавном заобилазиле природне баријере, примењивано је другачије техничко решење. С обзиром да је праћен директан правац, неке препреке, попут долина са окомитим странама, нису могле да се избегну. Да би пут прошао кроз такве пределе, траса се страном долине пружала у виду серпентина, а праволинијски тек када је препрека коначно превазиђена.⁶²

Код планинских путева Римљани нису морали да воде рачуна о благом нагибу. Узвишица просечне висине није обавезно значила да се морао просецати тунел. Конструктори су се трудили да користе

⁵⁹ Margary I. 1973, 22.

⁶⁰ Chevallier R. 1976, 88.

⁶¹ Chevallier R. 1976, 89.

⁶² Margary I. 1973, 19.

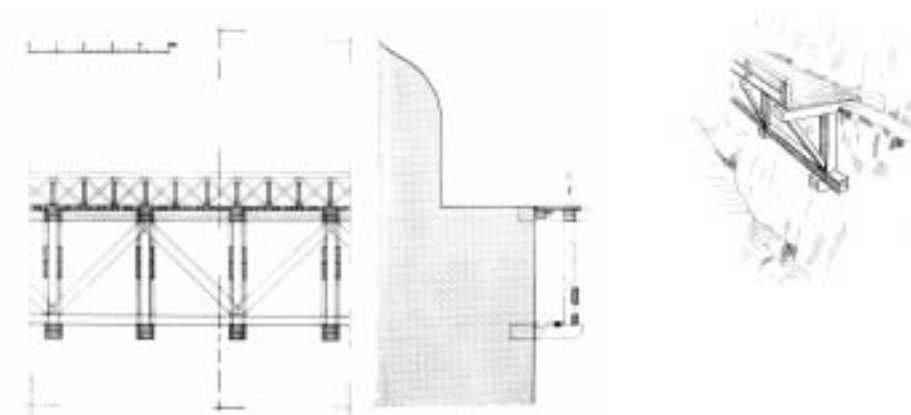
најједноставније и најекономичније методе како би пут што мање одступао од праве линије. Основни поступак савладавања баријера, мада не и најједноставнији, био је усецање у стену. Такви друмови су се по правилу налазили у планинским областима или на стрмим обалама. За превазилажење стеновитих и планинских предела, просецању тунела се прибегавало само када није било другачијег решења. Познат је, на пример, тунел Фурбо на Вија Фламинији, дужине 38 m.⁶³

Изградњу путева кроз теснаце најбоље илуструје друм у Ђердапској клисури, завршен у освит римских похода против суседне Дакије. Поједине деонице тог пута настале су већ у последњој четвртини I века после Христа, упоредо са организовањем сталних логора и стационирањем прве војне посаде на лимесу. И други радови предузимани у то време добрим делом се односе на трасирање сувоземног пута, као и на побољшавање услова за пловидбу Дунавом. С обзиром да су дунавске катаракте, брзаци и вирови ометали, а понегде и онемогућавали речни саобраћај, бродови су у античко доба, а и знатно касније, кроз Ђердап пловили тако што су били вучени конопцима са обале. Стога се сувоземни пут стриктно држао обале, чак и на местима где се стене окомито спуштају у корито реке.

Остаци римског пута у Горњој клисури Ђердапа, који су се до изградње хидроцентрале и вештачког језера добро распознавали, илуструју различите технике градње. На најдужем делу, као елементи конструкције очувани су жлебови (лежишта) за греде квадратног пресека (20 x 20 cm), уклесани у стену попречно у односу на правац пута. Констатоване су и рупе за подупираче (50 x 50 cm), дубоке око 70 cm, уклесане у стеновити профил обале, око два метра испод нивоа пута. Жлебови и рупе у профилу служили су за учвршћивање конзола, односно за проширење пута изнад реке. Понегде, на пример у близини Лепенске стене, литице су лучно удубљене да би се постигло проширење пута и очувала иста ширина трасе. Жлебови ширине 20

⁶³ Adam J. P. 1994, 280–283.

ст, постављени попреко и делом укопани у профил пута, омогућавали су и извесно проширење изнад воде (сл. 4).

Сл. 4

О датумима предузимања послова на изградњи и поправкама пута кроз Ђердап обавештавају натписи, односно табле изнад њега. Настарије су две Тиберијевоје табле, из 33/34. године после Христа, на којима су забележени називи двеју легија које су учествовале у изградњи пута: IV Скитска (*legio IIII Scythica*) и V Македонска (*legio V Macedonica*). Те војне јединице посведочене су и деценију касније, на Клаудијевој табули (Госпођин вир), из 46. године после Христа, на којој је прецизирано да је пут изграђен *montibus excisis factisque anconibus*, тј. пошто су просечене стене и начињене анконе (конзоле). Тај израз забележен је и на две Домицијанове табле (Госпођин вир, Лепенска стена), на којима се наводи да је извршена и поправка пута, оштећеног због старости и навале Дунава (*vetustate et incursu Danuvii corruptum*).

У Доњој клисури Ђердапа конструкција пута је ојачана још једним редом конзола, постављених у рупе које су плиће и закошене

под углом од 45 степени. Очевидно је да су служиле за учвршћивање читаве конструкције пута (сл. 5). Према чувеном натпису урезаном у стену, *Tabula Traiana*, овај део пута изградио је Трајан у оквиру припрема за рат против Дачана. На овом сектору градили су га каменоресци (*lapidarii*) легије VII Клаудије (VII Claudia), како је забележено у једном натпису посвећеном Херкулу, на стени недалеко од Трајанове табле.⁶⁴

Сл. 5

⁶⁴ Петровић П. 1986; Petrović P. 1997b; Петровић В. 2004а.

Миљокази

Сви важнији римски путеви били су обележени миљоказима (milliarum или lapis). Прве поуздане податке о миљоказима на европском подручју налазимо код Плутарха. Он наводи да је у римској држави, на подстицај Гаја Граха (154–121), 123. године пре Христа уведен миљоказ као обавезни сегмент опреме свих јавних путева, односно путева за општу употребу, који су коришћени и у војне и у цивилне сврхе.

Сл. 6

У време Августа (64–14), тачније 20. године пре Христа, на римском Форуму постављен је нулти, Златни миљоказ (Milliarium Aureum). Налазио се на тргу испред Сатурновог храма и био је изливен у бронзи, са позлаћеном куглом на врху. Од њега су полазили сви

путеви Царства и ту су се завршавали. Нажалост, овај миљоказ није сачуван (сл. 6).

Миљокази постављани покрај путева широм Царства били су масивни цилиндрични стубови, најчешће од гранита или мермера, а достигали су висину од 2.4 m и пречник до 50 cm, како би били лако уочљиви. Осим у поменутој стандардној величини, постојали су и такозвани „колос миљокази”, висине 3.3 m и пречника 87 cm, на Вија Емилији (Via Emilia), или висине 2.4 m и пречника од 1 m, на Вија Саларији (Via Salaria). Познати су и „мали миљокази”, висине 1.25 m и пречника од 30 cm, на Вија Фламинији (Via Flaminia).

Израду, превоз и исписивање миљоказа финансирала је држава. Обично су постављани на раздаљини од једне римске миље (1000 двоструких корака, *millia passum*), која у метричком систему износи приближно 1480 m. На миљоказима се налазио велики број драгоцених података. Пре свега, то су обавештења о раздаљини између два места на друму, о удаљености од главног града провинције или од самог Рима. Са њих су могли да се сазнају и детаљи о владару, и то у време Републике, о конзулу или о неком другом званичнику задуженом за изградњу или поправку путева, а у царској епохи име цара и његове титуле. Миљокази су често садржали и информације о изградњи деонице и њеним техничким карактеристикама (да ли је пут био поплочан или је коловоз направљен од шљунка), а каткад су постављани и у функцији царске пропаганде (сл. 7).

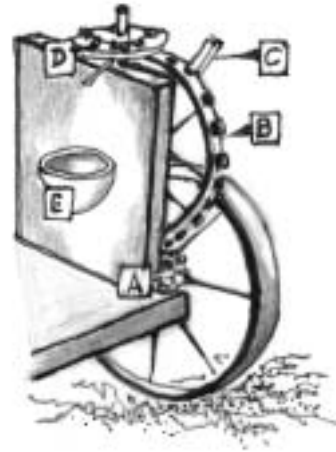
Због великог броја и важности саопштења на миљоказима, развијен је по-

Сл. 7

себан систем скраћеница, односно шифри, како би на релативно малом простору били исписани сви значајни подаци. Постоје, међутим, и изузеци од овог правила, као што је миљоказ из времена Каракале (216. година после Христа), на коме је сачувано 76 речи исписаних на натписном пољу.⁶⁵

Мерење дужине на римским путевима обављано је помоћу посебних инструмената, конструисаних специјално у те сврхе, ходометара, које је развио Витрувије.⁶⁶ Ходометри су се састојали од мењачког механизма са једним зубом (А), који је био причвршћен за точак кола. Помоћу њега је покретан већи точак (В), са 399 кратких и једним дугачким зубом (С). Када дугачки зуб удари у добош са рупама за каменчиће (D), он би се покрећуо и округли каменчић би пао у металну чинију (Е), што је означавало да су кола прешла једну римску миљу (сл. 8).

Сл. 8

Римске мерне јединице за обележавање дужине:

1 миља (millia) = 1000 корака	1481 m
1 корак (passus)	1.48 m
1 стопа (pes)	0.295 m
1 длан (palma)	0.0739 m
1 унца (uncia)	0.0245 m
1 прст (digitus)	0.01848 m

Ако се имају у виду подаци на њима, миљокази су веома значајни пре свега за изучавање римске историје. Од посебне су важности и

⁶⁵ Laing G. J. 1908; Анђус В. 1995, 104–106.

⁶⁶ О мерењу римских путева, Collinder P. 1971.

за упознавање римске путне мреже јер су помоћу њих утврђене трасе многих римских путева који су девастацијама у потоњим епохама готово нестали. На територији Дарданије откривен је већи број миљоказа који сведоче о разгранатој путној мрежи на овоме подручју.⁶⁷

⁶⁷ Погледати каталог миљоказа у овој монографији. Највећи број миљоказа са подручја римске Дарданије публикован је у свескама горњомезијских натписа, Petrović P. 1979b, 129–132, n° 123–128; Dragojević-Josifovska B. 1982, 155–160, n° 194–206; Petrović P. 1995, 133, n° 110. За миљоказе пронађене у западном делу Дарданије, Čerškov E. 1957, 74; Mirković M. 1960, 253.

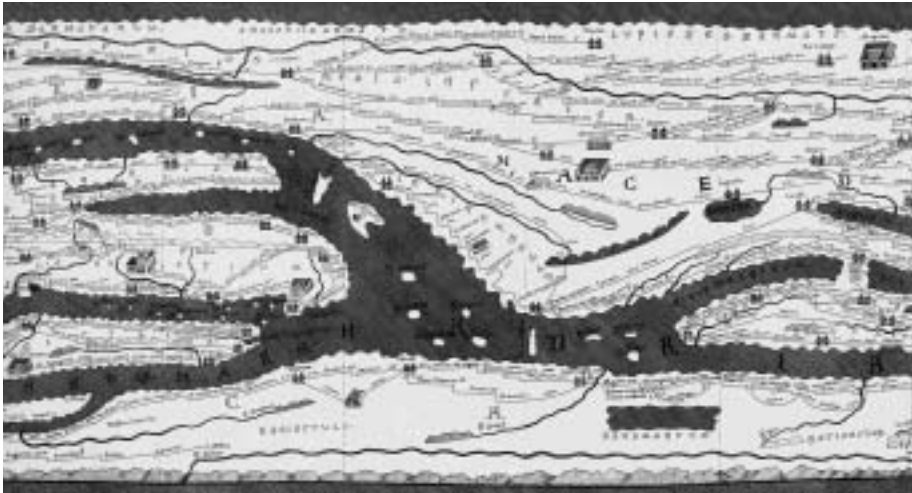
ИТИНЕРАРИ

Појам итинераријум (*itinerarium*) потиче од латинске речи *iter* (пут) и означава путну карту са описима саобраћајница. Итинерари бележе насеља (станице) и њихову међусобну удаљеност. Обично се издвајају две врсте итинерара: *itineraria adnotata* (*itineraria scripta*) и *itineraria picta*. Прва врста доноси списак имена станица на јавним путевима и раздаљине између њих, а изворно су могли бити придодати и подаци о коначиштима, царинама и др. Друга врста итинерара је у форми приказа на картама. Итинерари су коришћени у разне сврхе, пре свега у војне,⁶⁸ затим трговачке, путничке и поштанске (*cursus publicus*).⁶⁹ Сасвим посебан итинерар је *Itinerarium Gaditanum*, који се према садржају може уврстити у *itineraria scripta*. Ради се о четири сребрна пехара у облику миљоказа, са натписима који носе податке о станицама и њиховој међусобној удаљености на путу од Гада (Гадеса, Кадиза), у југозападној Хиспанији, до Рима. Откривени су надомак села Викарело у Етрурији и потичу из првих деценија IV века после Христа.

⁶⁸ Итинераре помиње и Амијан Марцелин: *Post exploratam alacritatem exercitus, uno parique ardore impetrabilem principem superari non posse, deum usitato clamore testati, Iulianus summae rei finem inponendum maturius credens, extracta quiete nocturna itinerarium sonare lituos iubet, praestructisque omnibus, quae difficultates arduae belli posebant, candente iam luce Assyrios fines ingressus celso praeter alios spiritu obequitans ordinibus aemulatione sui cunctos ad officia fortitudinis incendebat.*, Amm. Marc. XXIV, 1, 1; из списа *Flavi Vegeti Renati viri illustris comitis epitoma rei militari*, који потиче с краја IV века после Христа, сазнајемо да добре војсковође морају да поседују итинераре, у смислу војних карата: *Primum itineraria omnium regionum, in quibus bellum geritur*, Veg. mil. III, 6.

⁶⁹ Поштанска служба у Римском царству основана је у Августово доба. Како бележи Светоније, у свакој провинцији, дуж главних путева, на краћим раздаљинама постављани су младићи који су један другом преносили поруке. Садржајан преглед функционисања римске државне поште бележи дело, Vasić M., Milošević G. 2000, 129–133.

За територију Дарданије значајни су: Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*), Итинераријум Хијеросолимитанум (*Itinerarium Hierosolymitanum*), Антонинов итинерар (*Itinerarium Antonini*) и Равенатова космографија (*Ravennatis anonymī cosmographia* – Анонимі *Ravennatis*). Најважнији извор за подручје Дарданије представља Појтингерова табла.

Сл. 9

Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*). Под називом *Codex Vindobonensis*, у Бечкој националној библиотеци налази се једина сачувана путна карта, у виду копије из XII века. На њој је представљен свет освојен снагом римског оружја. Доступна верзија овог важног документа не садржи крајњи западни сегмент мапе, који је у оригиналу морао постојати, али који изгледа није прекопиран у средњем веку. Појтингерова табла вероватно је настала по узору на Агрипину карту света,⁷⁰ а пронашао је Конрад Целтес, књижар Максимилијана I, 1507. године. Место налаза није нам, нажалост, познато.

⁷⁰ *Marcus Vipsanius Agrippa*, главни Августов сарадник, изложио је карту света (*orbi terrarum orbi spectandum*) на једном трему, пропраћену коментарима које је сам сачинио, *ex destinatione et commentariis M. Agrippae*, Plin., *N. h.* III, 3.

Садашње име указује на наредног власника карте, извесног Конрада Појтингера (1465–1547), немачког антиквара из Аугсбурга (сл. 9).

Сачувани сегмент Појтингерове табле првобитно је био свитак од пергаментa, дужине 6.74 m и висине од 34 cm, начињен од укупно 12 нашивених делова. Године 1863. мапа је раздвојена на 12 сегмената, како би се сачувао овај драгоцен документ. Обухватала је читав свет познат Римљанима, од Херкулових стубова на западу до предела далеко изван граница Империје на истоку, тј. до ушћа реке Ганг.

Изгубљени сегменти Појтингерове табле били су посвећени Британији, северозападној Африци (Мауританији) и Иберијском полуострву. Картограф је очигледно имао изражену потребу да географски прикаже читаву Империју, и то на једном свитку који се лако могао преносити. Управо због тога, мапа је скројена у линеарном и хоризонталном облику, па је читаво Царство представљено у сабијеној и издуженој форми.

Важно је напоменути да се не ради о прецизној географској карти, већ о мапи путева. Из тог разлога, све што није било од пресудног значаја за путнике описивано је крајње оскудно (мора, планински предели, шуме, пустиње). Појтингерова табла, дакле, није географска мапа са јасним пропорцијама у односу на стварну конфигурацију терена и физичке елементе. Радило се о једноставној карти која је приказивала систем римских саобраћајница, са одмориштинама и значајнијим центрима, без детаљнијих описа географских одлика. Састављач је желео да путника обавести о мрежи путева, са тачним раздаљинама у римским миљама између најважнијих станица и другим корисним информацијама. Текстуално или неким цртежом представљена су одморишта, мања или већа насеља, бање и коначишта. Бање су биле посебно значајне уморним путницима и на мапи су означене четвртастим знацима. Мапом је визуелно покривено више од 200.000 километара путева, при чему су истакнуте кључне тачке па је, на пример, подручје града Рима и данашње Италије заузимало пет сегмената (од II до VI).

Када се ближе проучи ова карта, примећује се да су физички елементи представљени различитим бојама. Земља је обојена жуто, границе копна и већина записа су црни, црвеном бојом означени су главни путни правци и *cursus publicus*, зеленом – мора, језера и реке. Сивкастожутом и нијансом ружичасте боје приказане су планине, као и идеограми и вињете који означавају насељена места или раскршћа са локалним путевима.

Неки елементи везани за палеографску анализу карте указују на то да су поједини појмови били додавани у различитим периодима. Јасан пример је приказивање најважнијих градова Царства: Рима, Антиохије и Константинопоља. Символи у виду градских бедема из птичје перспективе указују на измене из средњег века, тј. из XI–XII или XII–XIII века. Ипак, општи изглед мапе, њен садржај и прецизне географске одреднице одају порекло из римске епохе. До сада није постигнута сагласност о датуму настанка копије на основу оригиналне римске верзије.

Према Лукијану Босију, Појтингерова карта представља један *itinerarium pictum*, који је временом допуњаван у складу са развојем путне мреже и политичким приликама у Царству. Рачуна се да је претрпела три главне измене. Прва потиче из доба Августа (у вези са реконструкцијом *cursus publicus*), а друга из времена династије Севера (везана за реорганизацију претходног Августовог поштанског система). Трећа измена се везује за период од IV века, када су, у складу са ширењем хришћанства, уношени нови елементи, све до времена настанка средњовековне копије која је доспела до нас.⁷¹

Итинераријум Хијеросолимитанум (Itinerarium Hierosolymitanum). Познат је и под називом *Itinerarium Burdigalense* и то је најранији итинерар у вези са путовањем хришћанских ходочасника у Свету земљу. Овај пут је предузет 333. године, када су Флавијус Далмацијус и Домицијус Зенофилус заједно били

⁷¹ О Појтингеровој табли, *RE.*, s.v. Itinerarien, col. 2308–2363; Miller K. 1916; Bosio L. 1983, 156; Шкриванић Г. 1975, 33–60; Lisičar P. 1980, 10–11; Томовић Г. 1991, 24–25.

конзули. Име аутора није познато, али се претпоставља да је био пореклом из данашњег Бордоа у Француској, пошто итинерар одатле и почиње. Оригиналан латински текст исписан је у једноставној и сажетој форми, што је карактеристика римских итинерара. Углавном садржи списак станица, са међусобним удаљеностима. Станице су подељене у неколико категорија: градови, коначишта и места за промену коња. У овим местима путник је могао да проведе извесно време, да се одмори, нахрани или само замени коње и продужи даље. Пролазећи кроз Медиоланум (Милано) и Сирмијум (Сремска Митровица), пут је стигао у Константинопољ, а затим, преко Азије, у Палестину и сам Јерусалим. Последњи сегмент итинерара започиње у Хераклеји на Хелеспонту и поново води до Медиоланума, пролазећи кроз Рим. Аутор показује извесна историјска и филозофска интересовања у ретким коментарима на самом итинерару, а када непознати ходочасник ступи на тло Свете земље, приметно је да већу пажњу поклања јеврејским и хришћанским споменицима. Како путује у време након владавине Константина Великог, он је и сведок настанка првих царских базилика у Палестини, а нарочито у самом Јерусалиму, надомак Светога гроба и на врху Маслинове горе, затим у Витлејему и Мамри (Terebintus). Многе хришћанске традиције које се овде први пут помињу задржале су се до наших дана.⁷²

Антонинов итинерар (Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum). Сматра се да је могао да настане још у време Јулија Цезара, а прерађен је у III или IV веку, када га је непознати аутор сачинио у данашњој форми. То се вероватно догодило у првим годинама владавине Диоклецијана. Документ је подељен на два дела. Први и најзначајнији сегмент носи назив *Itinerarium provinciarum* и односи се на сувоземне путеве кроз провинције, док други део, под насловом *Itinerarium maritimum*, сведочи о прекоморским рутама. Итинерар доноси списак значајних станица и њихова

⁷² Geyer P. 1898.

међусобна растојања изражена, као и у другим итинерарима, у римским миљама.⁷³

Равенатова космографија (Ravennatis anonimi cosmographia, Anonymi Ravennatis). Настала је око 700. године после Христа и доноси списак више од 5300 насеља и скоро 300 река. Мора су приказана са најзначајнијим острвима.⁷⁴ Неки извори које помиње непознати аутор итинерара плод су легенди или фикција, и чини се да се изразито ослањао на податке са Појтингерове табле или неких сличних докумената.⁷⁵ За прикупљање информација могла је да му послужи, на пример, Птоlemeјева *Географија*, а аутор помиње и готске научнике Атханарида, Хелдебалда и Маркомира.⁷⁶

⁷³ Lisičar P. 1980, 11–15; Reed N. 1978.

⁷⁴ *RE.*, s.v. Ravennas Geographus, col. 305310.

⁷⁵ Schillinger-Häfele U. 1963, 238.

⁷⁶ Staab F. 1976, 58.

ПУТЕВИ И НАСЕЉА У ДАРДАНИЈИ

Развој путне мреже на територији Дарданије текао је упоредо са римским освајањима. Настанак путева диктирали су, пре свега, војни и освајачки, а убрзо потом и привредни (рударство) и трговински разлози. Главне комуникације су забележене у итинераријима (Viminacium–Naissus–Serdica–Constantinopolis; Naissus–Ratiaria; Naissus–Lissus; Naissus–Scupi), али постоји и значајан број путева вициналног, тј. локалног карактера.⁷⁷ На раскршћу магистралних трансбалканских путева који су пролазили Дарданијом налазио се град Наисус (Naissus), данашњи Ниш, основан од стране Римљана после победе над Дарданцима. Назив града потиче из предримских времена, од аутохтоног становништва на овом подручју, тј. од Дарданаца, Трачана или Келта.⁷⁸

НАИСУС (NAISSUS)

У предримско доба, област Наисуса⁷⁹ налазила се између дарданског и трачког етничког елемента. На том подручју треба рачунати на присуство још једног народа, Келта, чије порекло и постојбина нису балкански.

⁷⁷ О вициналним (локалним) путевима нове податке налазимо у извештајима са рекогносцирања М. Јоцић, П. Пејића и С. Јовановића, која су вршена у оквиру пројекта *Археолошка карта Србије*, којим је руководио Петар Петровић, в. Јоцић М. 1982; Пејић П. 1996, 9–10; Јовановић С. 1998, 41–53.

⁷⁸ Petrović P. 1979b, 37–38.

⁷⁹ TIR, K–34, Naissus, 89.

Казивања античких писаца о Келтима, односно Скордисцима, веома су важна с обзиром на раширено мишљење да су оснивачи Наисуса били Келти, већ у III веку пре Христа. Такве претпоставке нису, чини се, довољно поткрепљене археолошким подацима. Пролазак Келта кроз Дарданију, у време њиховог похода ка Грчкој, није оставио трајније последице, премда се, с обзиром на слабу археолошку истраженост ових области, такав закључак не може искључити. Археолошки налази из предримског доба (Злокућани код Лесковца, Пасипољана, Јелашница, Стол код Бабушнице), који се везују за келтски латен, не могу се поуздано везати за пролазак или боравак Келта у овим крајевима. На сличан начин, постојање неких келтских (?) топонима у Понишављу (Remesiana) не може бити доказ за дуже присуство Келта. Ипак, скорашња археолошка истраживања и бројни налази керамике са локалитета Кале у Кршевици, недалеко од Бујановца, у долини Јужне Мораве, указују да су Келти (Скордисци) боравили на овом простору крајем II и почетком I века.⁸⁰ Разрешење ове научне дилеме донеће резултати обимнијих археолошких ископавања.

После римских ратовања и освајања, прве поуздане вести о догађајима на подручју Наисуса налазимо пред крај I века после Христа. Каког су трага у међувремену оставили догађаји у вези са консолидацијом римске власти у новоосвојеним областима, административно организовање провинције Мезије (вероватно у почетку Тиберијевог владе, 15. године после Христа), војне прилике и ратови против Сармата и Дачана на Дунаву, није познато. Као позадинска база, Наисус је тада имао важну улогу у прикупљању трупа из јужних крајева, њиховом смештају и снабдевању ратним потребама, премда се у изворима, сразмерно бројним за овај период, не помиње, а археолошки материјал, изузев неколико раноримских новчића, потпуно недостаје. Према неким мишљењима, која се базирају на прилично slabим аргументима, у Наисусу су боравиле легије још у доба Август-

⁸⁰ Поповић П. 2004, 270–274.

та, пре њиховог премештања на Дунав.⁸¹ Познато је, наиме, да су IV скитска и V македонска легија (*legio IV Scythica* и *legio V Macedonica*) премештене на Дунав 15. године после Христа и да су пре овог датума биле стациониране негде у унутрашњости Балкана, северно од Македоније, на терену погодном за одбрану јужних провинција. Услед његовог централног положаја и погодних комуникација, помишљало се да је Наисус могао бити логор у коме су ове јединице боравиле, а својеврсна потврда за такву претпоставку темељила се на правцу путева који Дунав, преко Наисуса, везују за Лисус (Љеш), луку на Јадранском мору. Ти друмови су обилазили неке важне центре у Дарданији, Скупи и Улпијану, који су постојали у другој половини I века, из чега произлази да је Наисус могао да буде организован као војна база пре оснивања поменутих градова.⁸² Пошто се ради о првим деценијама I века, када је у Наисусу постојао војни логор, логично је помишљати на поменуте две легије, али такав закључак нема потврду у археолошким и епиграфским налазима.

Прецизније податке о почецима историје Наисуса доносе натписи два припадника помоћних одреда, чији су споменици нађени у граду.⁸³ Из њих сазнајемо да се пред крај I века у Наисусу налазио логор I кохорте Килићана (*cohors I Cilicum*), која је ту остала до 134. године, када је пребачена на Дунав, у логор код Егете (Брза Паланка). Саопштава се, такође, о присуству ветерана I критске кохорте (*cohors I Cretum*) у граду, вероватно седамдестих година I века. Боравак једног ветерана у ово доба у Наисусу посредно указује на брз развитак града, с обзиром да је било уобичајено да се војници, после завршетка војничке дужности, повлаче у веће центре провинције у којој су служили, где им је стављан на располагање земљишни посед. До последње деценије I века Наисус је морао имати већ формирано урбано

⁸¹ Петровић П. 1999, 29.

⁸² Domaszewski A. v. 1889, 141.

⁸³ Petrović P. 1979b, 83, n° 33, n° 34.

језгро поред војничког логора, које је могло пружити погодности за организовање живота досељеника.

Крајем I века после Христа за Наисус се везује још један догађај из римске историје. У време првих ратова са Дачанима, после пораза легија Опија Сабина, Домицијан је лично, у пратњи свог преторијанског команданта Фуска, предузео поход на Дачане. У првој етапи пута, 86. године, цар се извесно време задржао „у једном мезијском граду“, ⁸⁴ можда у Наисусу. ⁸⁵ И један натпис из Нишке тврђаве, у коме се помиње војник прве преторијанске кохорте, може се довести у везу са овим догађајем. ⁸⁶

Постоји и непосредан доказ брзог развитка града у првим деценијама II века. Код Птолемеја, Наисус се помиње као један од четири највећа града у Дарданији. ⁸⁷ Од овог периода извори о Наисусу постају бројнији, потпунији, а збивања у граду могу се пратити без већих прекида. У другој половини II века, у време маркоманских ратова, Наисус је био средиште за организацију одбране северне Дарданије. ⁸⁸ Тада је у њему формирана и смештена кохорта *I Aurelia Dardanorum*, I кохорта Дарданаца, као територијална милиција. ⁸⁹ Њени припадници регрутовани су од локалног домородачког становништва, што је допринело романизацији и бржем успону града. Као и сличне војне јединице са 1000 војника и коњаника, коришћена је за патролирање и контролу путева, праћење конвоја натоварених рудама, прикупљање хране. Размештене у рударским областима Горње Мезије, *cohortes Aureliae* имале су примарни задатак да обезбеде транспорт руде главним саобраћајницама, вероватно у правцу јадранске луке Лисус. Управо је кохорта *I Aurelia Dardanorum* шти-

⁸⁴ Cass. Dio LX VII 6, 3.

⁸⁵ Петровић П. 1976b, 32.

⁸⁶ Dušanić S. 1983; Dušanić S. 1996.

⁸⁷ Ptol. III, 9, 4.

⁸⁸ Petrović P. 1979b, 31.

⁸⁹ Уп. Dušanić S. 1978b.

тила источни део цесте *Naissus–Lissus*, а можда и руднике у северној Дарданији.⁹⁰

У наредним деценијама, све до средине III века, захваљујући повољном географском положају на раскрсници путева, Наисус је постао стециште војника, ветерана и њихових породица, трговаца и других досељеника, а имао је и солидно војно обезбеђење. У то доба уочљива је и јача концентрација војника горњомезијских легија IV Флавије и VII Клаудије (*legio IV Flavia* и *legio VII Claudia*), који су овде оставили многобројне надгробне споменике, као и споменике посвећене Јупитеру, Јунони и другим римским божанствима.⁹¹ Занимљиво је да се исте личности јављају на различитим споменицима, што говори о њиховом дужем континуираном боравку у граду. Тада је већ постојала и радионица (*fabrica*) за израду војне опреме, одакле су оружјем и војном техником снабдеване јединице распоређене дуж границе на Дунаву. Известан број војника овде је обучаван за службу у речној морнарици, како потврђује споменик Луција Касија Кандида, регрута речне флоте VII Клаудијеве легије, нађен у Нишкој тврђави.⁹² Овај споменик уједно говори и о томе да је на Нишави могао бити развијен речни саобраћај.

Као *tunicipium*, Наисус је потврђен у једном натпису у коме се помиње извесни Марко Аурелије Посидоније (*Marcus Aurelius Posidonius*), декурион муниципијума Наисуса.⁹³ Вероватно су и друга два члана градског савета (*ordo decurionum*) са натписа из Наисуса, Аурелије Виталис и Аурелије Лупус, били декуриони у граду, премда се Наисус на њиховим споменицима не наводи изричито.⁹⁴ Ови подаци су веома важни за познавање историје Наисуса, његове структуре и развоја, с обзиром да се муниципално право додељује само већим

⁹⁰ Петровић П. 1983, 62.

⁹¹ Petrović P. 1979b, 83, n° 32.

⁹² Petrović P. 1979b, 82–83, n° 31.

⁹³ Petrović P. 1979b, 72, n° 10.

⁹⁴ Petrović P. 1979b, 75, n° 18; 80, n° 27; 112, n° 90.

романизованим центрима, и то декретом који обезбеђује одређена права (самоуправа, територија) од интереса за даљи просперитет града и његових становника.

Подаци о датуму када је Наисус стекао статус муниципијума, нажалост, недостају. У римским изворима помиње се час као *oppidum* (утврђење), а час као *civitas, urbs* (град), у грчким изворима увек као полис, као и други већи центри Горње Мезије, али никада изричито као *municipium*. Наведени натписи нису хронолошки прецизније одређени, па се о овом важном датуму може закључивати само посредним путем. Значајно је, пре свега, да сва тројица декуриона носе гентилно име *Aurelius*, које су могли добити по неколицини царева из II и III века, тј. по Марку Аурелију, Комоду, Каракали или, чак, Александру Северу и Клаудију II, при чему је одлучујуће било то који је од царева имао ближе везе са градом (царева посета, одређене акције, догађаји у близини). Раширено је мишљење да је Наисус стекао статус муниципијума под Марком Аурелијем, у време маркоманских ратова, када је порастао његов војнички значај и када је постао важна база и средиште за организовање одбране ширег региона.⁹⁵ Осим Марка Аурелија, у обзир би могао да дође и Клаудије II, чија је важна победа над Готима имала снажан одјек у граду и утицај на његову даљу судбину.

Као *terminus post quem* муниципалитета Наисуса обично се узима 169. година, односно датум регрутовања војника легије *VII Claudia*. Они су отпуштени из војске 195. године, а њихова имена забележена су на једном споменику из Виминацијума (Костолац), уз иницијале назива градова из којих су потицали. То су могла бити само градска насеља (муниципијуми или колоније), која су давала право завичаја (*origo*). Међу градовима на тој листи⁹⁶ није наведен Наисус, па може да се закључи да у то време (169. године) још није стекао градски статус. У поменутом списку не јављају се ни неки други гра-

⁹⁵ Петровић П. 1999, 33.

⁹⁶ Mirković M. 1986, 90, n° 53; Mirković M. 2004.

дови у Горњој Мезији: *Margum, Singidunum, Ulpiana, Viminacium*, при чему се за последња два поуздано зна да су у то време већ били муниципијуми. С друге стране, одсуство имена појединих градова као завичаја војника не значи истовремено да они нису имали градски статус, будући да регрутовање 169. године није морало да обухвати све горњомезијске центре. Стога се питање о прецизнијем датуму додељивања градског статуса Наисусу мора оставити отвореним до нових налаза и већег броја података о организацији града.

Треба ипак додати да је процес романизације у већини градова Горње Мезије започео још под Трајаном, почетком II века, и да нема разлога због којих је Наисус био по страни од општих кретања у провинцији. Стога се неки ранији датум стицања муниципалног права чини вероватнијим. Ослонац за такву тврдњу могао би се наћи у присуству већег броја личности са гентилним именом *Aelius* у Наисусу и на његовој градској територији, међу којима свакако има и староседелаца. Такво име становници града могли су да добију приликом проглашавања за римске грађане (заједно са додељивањем муниципалног права граду), у време владавине царева који су га носили – Хадријана или Антонина Пија (средина II века). Изгледа да је прва могућност прихватљивија ако се има у виду Хадријанова политика, у оквиру које су многа насеља дуж Дунава и у унутрашњости провинције стекла статус римских градова. Тада је започео и значајан процес регрутовања локалног становништва, односно његове потпуне романизације.

Извесно је да је Наисус у другој половини II, а нарочито у првим деценијама III века достигао висок степен развоја, са бројним становништвом, јаком привредом и пољопривредом, и да је представљао значајан војни, економски и политички центар пространог региона који му је гравитирао. У том раздобљу историје града постављени су темељи за развој касноантичког и византијског Наисуса.

Грађевине античког града

Према аналогiji са другим градовима у околини, Наисус се развијао у три фазе. Прву фазу представља предримско домородачко насеље (викус), чији су трагови за сада сразмерно малобројни (Јагодин мала, Медијана). Друга фаза је обележена подизањем војног логора, који се вероватно налазио на месту турске тврђаве на десној обали Нишаве. Најстарији каструм, у коме је била смештена *cohors I Cilicum*, можда није био изграђен од чврстог материјала, а аналогија са Тимакум Минусом упућује на претпоставку да је прво утврђење од камена настало формирањем и стационирањем I кохорте Дарданаца (*cohors I Aurelia Dardanorum*). Та фортификација била је обнављана у више наврата, све до касноантичког периода и Јустинијанове епохе. Изгледа да је и на левој страни Нишаве, насупрот војном логору, постојало мање утврђење. Трећу фазу развоја Наисуса обележио је настанак цивилног насеља и његово прерастање у антички урбани центар ширих размера.⁹⁷

Резултати археолошких истраживања у Нишу веома су скромни. У унутрашњости турске тврђаве откривена је улица са портиком (IV–VI век), са објектима на обе стране који сведоче о више фаза изградњи и преправки. Надомак Београд-капије, у јужном делу тврђаве, испитана је грађевина са хипокаустом (*thermae?*). Од значајних уметничких предмета и покретног археолошког материјала, са простора Наисуса треба поменути бронзану главу цара Константина, статуу Јупитера на престолу, женски торзо од мермера и др. Са спољне стране тврђаве, у Градском пољу, регистровано је монументално купатило, а поред западног зида откривен је сегмент градског бедема, изграђен од масивних камених квадера, као и једна грађевина са шест просторија постављених у два низа. На левој обали Нишаве налазило се неколико грађевина (купатило, зграда са стубовима) из III–IV века. Утврђени су и трагови моста преко Нишаве, у Јагодин мали,

⁹⁷ Петровић П. 1983, 66–70.

који је повезивао град са путем према резиденцијалном предграђу – Медијани.⁹⁸ Потврђени су и остаци акведукта којим је град снабдеван водом из Каменичке реке. Некрополе су се простирале на излазима из града, а најстарија, код Виник капије (II–III век), формирана је крај цесте која је водила у правцу севера и североистока, према Тимакум Мајусу и Рацијарији.⁹⁹ Позната је и рановизантијска некропола у Јагодин мали, са које потичу засвођене гробнице са фрескама, као и четири хришћанске цркве.¹⁰⁰

Град у позној антици

Од оснивања средином I века после Христа, Наисус је био војна база, седиште војних заповедника, административно и економско средиште региона. То је разумљиво ако се има на уму да је град лежао на раскрсници магистралних трансбалканских путева, који су повезивали Подунавље са Јадранским морем и западноевропске провинције са Малом Азијом. Та чињеница, као и околност да је овде рођен и васпитаван Константин Велики, који је овај град „величанствено украсио“ (*magnifice ornavit*),¹⁰¹ допринела је да се Наисус чешће помиње у вези са проласком или боравком римских царева. У касноантичким изворима име града интензивно се јавља још од 269. године, када је Клаудије II овде победио Готе.¹⁰² Чак се сматра да је Клаудије, по овој битки назван *Gothicus*, однео победу захваљујући добром познавању терена, будући да је пореклом из Дарданије, можда баш из ових крајева.

Повезаност цара Константина са Наисусом потврђује и Стефан Византинац, који за овај град каже да је царева задужбина, оно што је он саградио, створио: κτίσμα καὶ πατρὶς Κωνσταντίνου τοῦ

⁹⁸ Galliazzo V. 1994, 307.

⁹⁹ TIR, K-34, Naissus, 107.

¹⁰⁰ Петровић П. 1983, 69.

¹⁰¹ Anon. Vales. II, 2.

¹⁰² Zosim. I, 45.

¹⁰³ Petrović P. 1979b, 39.

βασιλέως.¹⁰³ Константинова мајка била је скромног порекла, а отац Констанције Хлор (Flavius Valerius Constantius Chlorus), утемељивач династије, потицао је из Илирикума (Аурелије Виктор у животопису царева бележи: *Illyricum patria fuit*).¹⁰⁴ Извесно је да је Константин често боравио у свом родном Наисусу. О томе сведочи више едиката потписаних у овом граду између 315. и 339. године, како је забележено у Теодосијевом кодексу.¹⁰⁵ Из истог извора сазнајемо и за боравак његових синова Констанција и Констанса, током јануара и фебруара 340. године.¹⁰⁶ Две деценије касније, из Наисуса, у коме се дуже задржао (октобар – децембар 361. године), Јулијан Отпадник шаље посланице римском сенату, Атини и другим грчким градовима, објашњавајући своју политику и тражећи нове присталице.¹⁰⁷ Амијан Марцелин нас обавештава о Валентинијановој посети Наисусу. То је вероватно било 364. године (2–13. јун), када су двојица царева, Валенс и Валентинијан, у овом граду потписали више едиката. Да је Наисус задржао везу са царском породицом и знатно касније могло би да се закључи из податка да одавде води порекло и цар Констанције III (425), супруг Гале Плацидије и отац Валентинијана III.¹⁰⁸

Имајући на уму наведене податке, намеће се питање где су боравили римски цареви приликом задржавања у Наисусу: у посебно саграђеној палати, у резиденцији неког високог чиновника или у вили која је могла да прими угледне госте. Питање је утолико интересантније јер се с разлогом може претпоставити да су се у њиховој пратњи, осим персонала потребног за живот царске породице, налазили и службеници надлежни за спровођење царских рескрипата и других аката који су одавде издавани, како сугеришу писани извори и натписи. С друге стране, треба имати на уму да је у Наисусу посведо-

¹⁰⁴ Aur. Vict., *Caes.*, 39, 26.

¹⁰⁵ Cod. Theod. XI 27, 1; Cod. Theod. II 15,1; II 16, 2 = Cod. Iust. II 52,5; Cod. Theod. XI 39, 3.

¹⁰⁶ Cod. Theod. XII 1, 29; Cod. Theod. X 10, 5.

¹⁰⁷ Amm. Marc. XXI 10, 5; 12, 21.

¹⁰⁸ Olympiod., frag. 39, FHG IV, 66.

чено и стално присуство високих државних чиновника током читавог IV века.

Према Нотицији Дигнитатум, овде је постојала *fabrica* војне опреме, под управом *magister officiorum*-а, а упоредо с њом функционисала је и *officina* за израду предмета од племенитих метала.¹⁰⁹ Сребрни таџири из ове радионице најчешће носе официјелну поруку: 317. године ковани су у част Лицинијевих деценија (уз натпис актуалне садржине: *Licini avguste semper vincas*);¹¹⁰ 321–322. године, у част *decennalia suscepta* Константинових синова, Криспа и Константина Млађег. Један таџир искован је поводом тријумфа Констанција II, вероватно 358. године, а одавде потиче и сребрни таџир из блага закопаног 351–361. године, са медаљама и новцем (укупно 255 комада), у Кајзераугсту у Швајцарској. Посебну важност има слитак од злата из Фелдиоара у Трансилванији, искован 379. године, који осим жига нишке радионице и представе градске Тихе, има рељефне бисте тројице царева, вероватно Грацијана, Теодосија I и Валентинијана II.¹¹¹

Официјелни и пропагандни карактер натписа на предметима израђиваним у Наисусу несумњиво указује на царско власништво ових радионица. Такав закључак поткрепљују и печати чиновника који су проверавали чистоћу метала (*probatores*, *signatores* у служби *comes sacrarum largitionum*) и бринули о државној ризници, чија се имена и титуле налазе на поменутом златном слитку. Иако у Наисусу није радила ковница новца, посуде и слици од племенитих метала, са назначеном тежином, имали су одређену вредност у новцу и коришћени су за различите исплате, па су израђивани углавном у местима у којима је цар стално боравио и имао своје службенике (Никомедија, Антиохија, Сирмијум). Административном кругу *officiales*

¹⁰⁹ Not. Dign., Or. XI 37: *Naissatensis*; о почецима локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, Поповић И. 1995, 145–161.

¹¹⁰ Vasić M. 1903; Mirković M. 1974b, 145; Васић М. 1975, 221; Baratte F. 1975, 34–35; Петровић П. 1976b, 127; Petrović P. 1979b, 133, n° 129.

¹¹¹ Petrović 1979b, 133–135, n. 129–131, са коментаром.

блиских цару (именованих на годину дана од стране цара или управника провинције) и надлежних за прикупљање разних врста пореза, припадао је свакако и *Uranius, exactor civitatis Naissatum*, чије име је сачувано на једној мерици (*sextarius*) из Наисуса.¹¹²

Питање је да ли је у Наисусу, с обзиром на ове околности, постојала стална резиденција цара – палата, попут оних које су грађене у престоницама: на западу у Тријеру, Милану и Сирмијуму, на истоку у Никеји и Никомедији (Диоклецијан), у Константинопољу (Константин), у Антиохији и Солуну (Галерије). Археолошки остаци сведоче да су то простране грађевине великих размера, са монументалном фасадом, смештене код градских бедема, на истакнутом месту у односу на главни прилаз. У њиховој близини био је хиподром, у коме се цар приказивао масама, и маузолеј, који је истовремено био династички храм. Палате су грађене уз велике трошкове и остављале су видљиве последице на организацију околног простора и топографију градова.¹¹³ У њиховим масивним зидовима често има секундарно употребљеног материјала, старијих камених споменика, делова архитектонских украса, што сведочи о обимности грађевинских подухвата.

У самом Наисусу, чија површина није прелазила двадесетак хектара, грађевине су евидентирани само делимично и до сада нису идентификовани објекти попут ових палата. У раздобљу које претходи тетрархији град је већ био густо насељен и подизање таквих грађевина (ако је за њих уопште и било потребе) захтевало би темељну реконструкцију у најужем градском језгру, у преуском простору ограниченом градским бедемима. Тешко је, међутим, веровати да у градовима у којима је цар чешће боравио нису постојале палате прилагођене потребама двора. При том, то нису морале да буду палате као у престоницама, нити као грађевине у центрима у којима има више основа за идентификацију појединих објеката са царском палатом, нпр.

¹¹² Petrović P. 1979b, 134–135, n° 132, са наведеном литературом.

¹¹³ О овој проблематици сажето, Duval N. 1987, 467 sqq.

у Сирмијуму (*palatium*;¹¹⁴ поред палате је хиподром, а у граду је функционисала ковница новца).¹¹⁵ Неке грађевине у Наисусу подигнуте у IV веку, које се издвајају значајем и размерама, нису нам, нажалост, познате у целини, па се њихова намена не може ближе одредити.

Сл. 10

У случају Наисуса, то би могао да буде, пре свега, комплекс у близини форума: објекат под сводовима и тробродна базилика са портиком (сл. 10), поред магистралне саобраћајнице, која по оси исток – запад улази у средиште града (*via decumana*).¹¹⁶ То су репрезентативне грађевине како по плану и размерама тако и по масивној градњи, архитектонским украсима (стубови и капители, парапетне плоче, зидне облоге од разнобојног мермера) и декорацији (подни и зидни мозаици, фреске). О намени тих објеката, међутим, недовољно се зна. Судаћи по положају уз форум, грађевина под сводовима мож-

¹¹⁴ Amm. Marc. XXX, 5, 16.

¹¹⁵ Popović V., Ochsenschlager E. 1975; Popović V., Ochsenschlager E. 1976.

¹¹⁶ Срејовић Д. (ур.) 1993, 165–167.

да је била део храма посвећеног врховном богу, док намена тробродне грађевине са портиком, која читавом откривеном дужином прати улицу, може да буде различита.

Боравиште неке важне личности са јавном функцијом могао је да буде једино објекат са централно постављеном просторијом октогоналног плана – вестибулом, откривен 1984. године, стотинак метара северно од форума. Пространи вестибул, лево и десно повезан са по две просторије, коришћен је и зими. Раскошно је декорисан, са веома квалитетним подним мозаиком и дубљим нишама изнад парапета. Западни део грађевине (дужине веће од 30 m) остао је, међутим, неистражен. У питању је простор подељен стубовима на три брода (можда перистилно двориште?), у који се улазило са северне стране. Источни тракт, са вестибулом под куполом, је издвојен, а прилазило му се монументалним степеништем, које је с обе стране украшено једном дубљом нишом. То је, без сумње, најзначајнији део грађевине, који је требало да остави снажан утисак на посматрача. Археолошки материјал, елементи декорације и карактеристике градње овог објекта указују да је свакако подигнут у раздобљу позне антике, када су у Наисусу боравили цареви и столовале важне личности. Иако није познат власник ове грађевине (као, уосталом, и већи део њене архитектуре), с обзиром на једноставан просторни план (просторије се нижу по подужној оси исток – запад, са истакнуто постављеним централним октогоном), изгледа да је вестибул служио, пре свега, као дворана за аудијенције. Бочне просторије могле су да представљају део официјелног амбијента или приватне одаје.

У археолошкој литератури, као место у коме су боравили цареви приликом посета Наисусу током IV века, наводи се Медијана.

Медијана (Mediana)

Медијана,¹¹⁷ резиденцијално предграђе (suburbium) старог Наисуса, била је удаљена од града свега три миље, како то сведочи Амијан Марцелин.¹¹⁸ Смештена је на пространој лесној заравни покрај реке Нишаве, у подножју брегова који окружују Нишку котлину, и захвата површину од приближно 40 ha. У њеној близини налазе се извори веома лековите радиоактивне, слабо земно-алкалне воде. Римско насеље је отвореног типа и настало је на самом крају III или почетком IV века, поред трасе пута који је водио ка истоку, према Сердици.

У делима средњовековних путописаца, који су пролазили Царским друмом према Константинопољу почев од XVI века, Медијана се, нажалост, не помиње. Разлог можда лежи у томе што су надземни делови грађевина већ страдали, а густа шума је прекрила њихове остатке.

Први истраживач Медијане био је Феликс Каниц, који се средином XIX века нашао на подручју античког Наисуса.¹¹⁹ Он бележи прецизне податке о грађевинама које је тада откопао, међу којима је био и објекат октогоналне основе. Пошто је уклонио шут из унутрашњости објекта, указао му се мозаички под са украсним пругама лепе ритмике, рађен од смеђих и белих каменчића.¹²⁰ Археолошка истраживања на подручју Медијане започета су тридесетих година XX века, а од августа 1961. године до данас предузимају се опсежна сис-

¹¹⁷ TIR, K-34, Naissus, 84-85.

¹¹⁸ Amm. Marc. XXXVI 5, 1:... *principes (sc. Valens et Valentinianus) Naessum advenerunt, ubi in suburbano, quod appellatum Mediana, a civitate tertio lapide disparatur ... partiti sunt comites.*

¹¹⁹ Kanitz F. 1892, 77 sq: Овај неуморни трагач за балканским старинама поред осталог наводи: *На четвртном километру од Ниша оставио сам Цариградски друм и скренуо ка гробљу Брзог Брода. Комади античких цигала и црепова у оближњим њивама водили су ме ка узвишици на којој су се налазили остаци римског кастела чији је материјал односио Митад - паша за градњу нишке велике касарне. На пола пута између ове терђаве и пута, прегледавајући пажљиво терен, наишао сам на остатке једног монументалног античког здања, првог и јединог који сам до данас нашао на територији Наисуса.*

¹²⁰ Каниц Ф. 1989, 174.

тематска и заштитна ископавања. Утврђено је постојање приближно 80 различитих грађевина, пре свега вила, житница (*horrea*), али и објеката посебне намене. До данас је неколицина делимично или потпуно истражена.

Вила са перистилом заузимала је централно место у Медијани.¹²¹ Имала је површину од приближно 6000 квадратних метара, а укључивала је терме на северозападној и мањи нимфеум на североисточној страни. Добро су сачувани подни мозаици, који су прекривали читав трем перистила и дворану за аудијенције. Мозаици у трему имају геометријски орнамент, бордура је изведена у виду свастика, а у унутрашњем простору састоје се од панела са различитим шарама, орнаментом у виду листова, стилизованих цветова, квадрата, ромбова, итд. На улазу у дворану за аудијенције налазе се мозаици са фигуралним представама.¹²² Поред самог улаза приказано је речно божанство у полулежећем положају. Лежерно заваљено, божанство на глави има венац од шиљатог лишћа, а у левој руци држи трску. Окренуто је према женској стојећој фигури, која му приноси дарове. У супротном углу је барска птица у трку. Нешто даље од улаза, у кружном медаљону од белих коцкица, приказана је глава Медузе. Лице јој је обло, увирено коврцама косе у коју су уплетене змије. Очи су крупне, чело је широко, са једном наглашеном хоризонталном бором. На глави су раширена крила. Мозаик у средишњем делу дворане за аудијенције састоји се широког четвороугаоног поља са геометријским шарама. Фигурални мозаици, са представама речног божанства и главе Медузе, јасно указују на присуство култа воде.

Централни део нимфеума, на источној страни дворане за аудијенције виле са перистилом, шестоугаоног је облика, са фонтаном у средини. Оловна цев, чији је извод видљив у средини фонтане, снабдевала је водом овај простор. Око шестоугаоника нижу се мање просторије. Под нимфеума покривен је мозаицима изузетне лепоте,

¹²¹ Петровић П. 1994, 29–32.

¹²² Петровић П. 1994, 32.

са орнаментима у виду врхова таласа, стилизованих цветова лотоса, плетеница, свастике, стилизованог лишћа и геометријских фигура – квадрата, ромбова, полукругова и др.¹²³

Терме су се налазиле на западној страни дворане за аудијенције.¹²⁴ Састојале су се од низа просторија, а најзначајније су биле: свлачионица (apodyterium), вежбаоница (palestra), топло купатило (caldaria), хладно купатило (frigidarium) и просторија за знојење (sudatorium), поред које је било смештено ложиште (praefurnium). Топао ваздух одавде је струјао између стубића хипокауста и загревао је под испод када. Терме нису биле великих димензија и вероватно су служиле власницима виле, који су долазили директно из својих одаја.

Да је Медијана заиста била резиденција угледних људи, који су се ту одмарали и лечили, сведочи и један несвакидашњи налаз. Приликом археолошких ископавања 1972. године, у једној просторији западно од виле са перистилом пронађене су многобројне статуе од мермера и порфира, изузетне лепоте. Реч је о скулптурама које су стилски и хронолошки јединствене, уједначених димензија, од првокласног материјала. Класицистички стил у коме су рађене можда открива искусног дворског скулптора из Константинове пратње. Тематски, скулптуре припадају кругу профилактских божанстава: Асклепије са Телефом, Хигија, Меркур, глава Сатира.¹²⁵

Новембра месеца 1980. године, у непосредној близини Медијане откривен је необично значајан објекат, односно водоторањ (castellum aquae), којим су решене многе дилеме везане за водоснабдевање овог насеља.¹²⁶ Слични објекти су веома ретки, иако је познато да су се њима, као по правилу, завршавали сви римски акведукти. Посебно изненађује његов веома висок степен очуваности, који је

¹²³ Петровић П. 1994, 33.

¹²⁴ Петровић П. 1994, 34–35.

¹²⁵ Петровић П. 1994, 36–39; Јовановић А. 1975.

¹²⁶ Петровић П. 1994, 47–51; Јерemiћ М. 1988, 61–84.

омогућио да се изврши детаљна реконструкција његових архитектонских, хидрауличких и функционалних карактеристика. Медијански кастелум за водоснабдевање може да се упореди са широко познатим и помно анализираним објектима сличне функције, какав је Фуђини код Рима, као и водоторњеви у Помпејима и Ниму. Водоторањ у Медијани био је веома кратко у употреби. Саграђен је вероватно крајем III века, како је утврђено на основу нумизматичких налаза (новци Аурелијана, Константина и Констанција), а функционисао је до средине IV века.

Приликом најновијих истраживања у Медијани откривен је део монтажне оградe од ливене бронзе, изузетне лепоте. Сачуване су три табле у целини и једна у фрагментима. Нађене су и две херме са бистама Луне и Асклепија (?). Правоугаоне табле украшене су крстастим и зракастим тракама, на чијим су спојевима аплициране шупље ливене лавље и Медузине главе. Изнад њих је колонада полукружно засвођених ниша са стубићима. Са унутрашње, грубо обрађене стране, на свакој табли оловом су била фиксирана два шиљка са полумесечастим и крстастим орнаментом. Главе божанстава изведене су сумарно, схематизовано и идеализовано, са назначеним атрибутима: полумесецом (Луна) и гениталијама (Асклепије?). На доњем делу херме приказана су стопала у апостолкама.¹²⁷

На простору Наисуса, у античком периоду су се укрштали следећи путеви које помињу итинерари: *Viminacium–Naissus–Serdica–Constantinopolis*; *Naissus–Ratiaria*; *Naissus–Lissus*; *Naissus–Scupi*.

¹²⁷ О новијим истраживањима Медијане, Vasić M. 2004.

ВИМИНАЦИЈУМ—НАИСУС—СЕРДИКА—КОНСТАНТИНОПОЉ
(VIMINACIUM—NAISSUS—SERDICA—CONSTANTINOPOLIS)

Значај овог пута, као најкраће природне везе Европе са оријентом, био је познат још од најранијих периода протоисторије. У античко доба овим правцем се протезала прометна војна и трговачка цеста. Полазила је из Подунавља, односно из Сингидунума (Singidunum), и преко Виминацијума (Viminacium) је водила на југ, долином Велике Мораве до Наисуса. Затим је скретала према истоку, долином Нишаве ка Сердици (Serdica) и Константинопољу (Constantinopolis). Дуж ове трасе временом су настала многа насеља, о чему сведоче итинерари са списковима успутних станица: мансија (mansiones), у којима се могло преноћити, снабдети храном и другим потребама, мутација (mutationes), свратишта и мањих одморишта где су могли да се промене коњи и запреге, и градова (civitates).

Овај антички пут дуго је био у употреби. Путописци из XVI века видели су његове остатке у близини Наисуса, а најпознатији опис бележи А. Вранчић: *Пут је био поплочан каменом осредње величине а његова ширина износи девет корака. Боље очувани део овога пута видели смо на излазу из града Ниша, дужине отприлике 140 корака. На другим местима, час са десне, час са леве стране долазио нам је у сусрет, појављивао се с времена на време, понегде разрован, понегде у блату, покривен жбуњем; на неким местима јасно се види, другде само наслућује. Дуго времена га путници избегавају; користе га само пешаци и то у време јаких киша. У путопису из 1553. године, Г. Бузбек такође помиње римски пут у околини Ниша и наводи: *Наишли смо на речицу коју овдашњи становници називају Нисум (Nissum, Нишава) ... Видели смо на њеној обали (где су видљиви остаци старог римског пута) мермерни стуб са латинским натпи-**

сом, али тако оштећеним да се није могао читати.¹²⁸ Изгледа да мермерни стуб представља миљоказ.

Драгоцени су итинерари који у појединим сегментима описују овај важан друм (Itinerarium Hierosolymitanum, Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana, Ravennatis anonymi cosmographia), почев од места Муниципијум (Municipium), као прве станице изван муниципалне територије Виминацијума, у правцу Наисуса.¹²⁹ Овде их доносимо у оригиналној верзији:

Tabula Peutingeriana, segm. VI: Municipio X Iovis Pago XII Idimo XVI Horrea Margi XVII Presidio Dasmini XV Praesidio Pompei XII Gramrianis XIII Naisso XXIII Romesiana XXV Turrib(us).

Itinerarium Antonini, 134–135.4: Municipio XXVII Idimo XVI Horreo Margi XXXIII Pompeis XXIV Naisso XXV Remisiana XVIII Turribus.

Itinerarium Hierosolymitanum, 565.1–566.8: mansio Municipio X mutatio Iovis Pago VII mutatio Bao VIII mansio Idomo VIII mut. Ad Octavum VIII mansio Oromago XII mut. Sarmatorum XI mut. Cametas VIII mansio Ipompeis XII mut. Rapiana XII civitas Naisso XII mutatio Redicibus VII mut. Ulmo VIII mansio Romansiana VIII mut. Latina VIII mansio Turribus.

Ravennatis anonymi cosmographia, IV, 7: Pago Orrea Margi Dasmini Pompegis Crambianis Naisson Romessiana Turribus.

¹²⁸ Гисленије Бузбек и Антон Вранчић Далматинац били су посланици цара Фердинанда II, који су од 1553. до 1555. године путовали са пратњом у Цариград, турском султану. За извештаје у вези са остацима римског друма код Ниша, уп. Петровић П. 1983, 56.

¹²⁹ Petrović P. 1979b, 20.

У овим итинерарима раздаљине се знатно разликују, посебно када је реч о делу пута између места Муниципијум (*Municipium*) и Идимум (*Idimum*).¹³⁰ Констатовано је да код Идимума постоји стара и нова траса пута, што је можда довело до грешке у мерењима, посебно у итинерарима који нису бележили ново стање. Било како било, итинерарима се не може потпуно веровати јер су имали и одређене недостатке.¹³¹

Мансио Муниципијум (*mansio Municipium*), према Појтингеровој табли налазио се 18 миља (27 km) удаљен од Виминацијума. На платоу Градац потврђени су остаци правоугаоног утврђења (154 x 56.5 m) из IV века, са четвороугаоним кулама на угловима. Откривени су и делови неког објекта и терми. Путна станица могла је постојати и раније, на овом или на неком другом месту у ближој околини. На основу резултата археолошких истраживања викуса покрај станице Муниципијум, прва фаза грађевина везује се за почетак II века (вероватно за време Хадријана), док живот у викусу траје све до почетка VI века.¹³²

Мутацио Јовис Пагус (*mutatio Iovis Pagus*),¹³³ како наводи Појтингерова табла, од Виминацијума је био удаљен 28 миља (41 km). Остаци овог насеља налазе се надомак Градине на Бусуру. Каниц бележи да је овде наишао на остатке утврђења квадратне основе, оријентације север – југ, са страницама дугачким 0.95 m и истуреним кружним кулама на угловима. Помиње и налазе римских опека и кровних плоча са жигом легије VII Клаудије, као и једног натписа

¹³⁰ М. Васић наводи да Појтингерова табла можда погрешно бележи раздаљину између Јовис Пагуса и Идимума као XII миља, те да је могло доћи до испуштања цифре V, па би на основу тога права удаљеност износила XVII, Васић М., Милошевић Г. 2000, 156.

¹³¹ За питања старости деонице пута од Виминацијума до Хореум Маргија значајан је и натпис из места Дубравице или из самог Виминацијума, који наводи да је Хадријан саградио пут којим је скраћено растојање између Мораве и Дарданије, па су и станице на наведеној деоници могле настати управо у то време. Треба подсетити да је Хадријан значајно реформисао поштанску службу (*cursus publicus*), уп. Мirković М. 1980; Speidel М. 1984, 339 f.; Мirković М. 1986, 80, n° 50; Мirković М. 1996, 39; Душанић С. 1996, 48.

¹³² TIR, L-34, Aquincum, 81-81; Васић М., Милошевић Г. 2000, 140-148.

¹³³ TIR, L-34, Aquincum, 67.

са текстом у пет редова.¹³⁴ Недавним рекогносцирањем терена, које су обавили Г. Милошевић и М. Васић,¹³⁵ установљено је утврђење чија оријентација одступа 29 степени према истоку у односу на Каницова запажања. Последња мерења показују да је северни бедем дуг око 118 m, источни 100.50 m, јужни 115 m, а западни 91 m. Углови су заобљени, па се може претпоставити да су постојале кружне куле. Према конфигурацији унутрашњег простора фортификације, утврђено је где су се налазили објекти. Прикупљени фрагменти керамике потичу из последње четвртине IV века, што значи да је живот на овом месту трајао и у време Теодосија I. У њима са источне стране утврђења, према путу Петровац – Велико Лаоле, појас интензивног шута указује да се ту можда налазило насеље уз јавни пут. Поменути натпис нађен је у темељима кастела. Сачуван је до данас, а у њему се помиње *Fl(avius) Dalmatius, p(rae)p(ositus)*. Име Флавије Далмације било је давано у част породице Константина I, чији се полубрат такође звао Флавије Далмације. Обзиром да је Флавије био препозит, а то звање су имали официри у војсци, али и цивили у државној служби, сматра се да се ради о *praepositus mutationis*, па се на овоме месту морала налазити поштанска станица. Препозити везани за *cursus publicus* поменути су у три закона: 334. или 335, 378. и 412. године, па се и натпис широко датује у IV век. У вези са контекстом налаза овог натписа, закључује се да је Јовис Пагус обновљен током IV века и да је вероватно тада први пут изграђена и фортификација. На основу ситуације у оближњем Идимуму, као *terminus post quem* за подизање утврђења предлаже се доба Валентинијана I. Пошто се Јовис Пагус у Равенатовој космографији појављује као *Pago*, изгледа да је био у функцији и после готске провале. Око њега је било формирано цивилно насеље. Простор између муниципалних територија Виминацијума (до места Калиште на југу) и Хореум Маргија (најдаље до Идимума на северу), коме је припадао и Јовис Пагус, можда је био у саставу пинкеншког

¹³⁴ Каниц Ф. 1989, 227.

¹³⁵ Vasić M., Milošević G. 2000, 148–154.

рударског дистрикта (*metalla Pincensia*), са центром у Пинкуму, који С. Душанић локализује у долине Пека и Млаве.¹³⁶ Та област била је царски домен изузет од власти провинцијског намесника и потчињен директно цару преко надзорника рудника (*procurator metallorum*).¹³⁷

Мутацио Бао (*mutatio Bao*),¹³⁸ према Итинераријум Хијеросолимитануму, био је удаљен 35 миља (52 km) од Виминацијума. Локализује се између места Репак и Плоче, у близини Ђовдина. На том простору потврђени су остаци античких грађевина.¹³⁹

Мансио Идимум (*mansio Idimum*),¹⁴⁰ налазио се 16 миља (Појтингерова табла) или 17 миља (Итинераријум Хијеросолимитанум), односно 24–26 km северно од Хореум Маргија. Остаци овог насеља посведочени су надомак села Медвеђа, на реци Ресави. Још 1875. године, Каниц је на локалитету Бедем, недалеко од гробља, видео и скицирао остатке римске фортификације са кружним кулама, димензија 110 x 100 m. Ту је пролазио, како је он сматрао, римски пут.¹⁴¹ Нешто јужније открио је остатке цивилног насеља, одакле потичу бројни налази (саркофаг од пешчара, база стуба, статуета и рељеф од бронзе). Ј. Драгашевић бележи податке о траговима римског пута и ситним налазима из Медвеђе.¹⁴² Према најновијим истраживањима, Идимум је био густо прекривен објектима. Поједине грађевине биле су у функцији коначишта, односно државне поште, а друге су припадале викусу насталом уз станицу и пут. На основу археолошких истраживања, јасно се издвајају два независна дела. На северној страни (данас локалитет Бедем) налазила се путна станица, мансио, а на јужној, на локалитету Попов чаир, развило се насеље типа викус.

¹³⁶ Душанић С. 1980, 34.

¹³⁷ М. Васић наводи да је Јовис Пагус могао бити под управом рудничког прокуратора, али је сама путна станица била потчињена царском *cursus publicus*-у, Васић М., Милошевић Г. 2000, 148–155.

¹³⁸ TIR, L–34, Aquincum, 34.

¹³⁹ Васић М., Милошевић Г. 2000, 155.

¹⁴⁰ TIR, L–34, Aquincum, 66; Васић М., Милошевић Г. 2000; Petrović P. 1979b, 23.

¹⁴¹ Kanitz F. 1892, 67 sq.

¹⁴² Драгашевић Ј. 1887, 29; Miller K. 1916, 531.

Идимум је био агломерација отвореног типа и састојао се од више објеката различите намене. Велика површина од приближно једног хектара, на западу омеђена трасом пута, на северу Ресавом, а на истоку термама, била је, чини се, довољна за организовање насеља са разним објектима, као што су стан заповедника, стамбено-економске зграде, магацини, коњушнице и друге грађевине неопходне путној станици. Осим зиданих, може се очекивати и извештан број објеката од дрвене грађе, који су служили за смештај послуге, коња, теглеће стоке, као и за лагеровање хране. Приликом археолошких истраживања потврђени су преторијум, терме, два објекта нејасне намене, радионица за поправку кола, привредна зграда и, на два места, остаци римског пута.

Авионски снимци локалитета Идимум, документација са археолошких истраживања и накнадна рекогносцирања потврђују постојање утврђења ромбоидног облика (унутрашње димензије 72 x 81 m, површина 0.58 ha), типа квадрибургијум. На угловима су биле куле кружног облика.¹⁴³

Мутацио Ад Октавум (mutatio Ad Octavum),¹⁴⁴ налазио се, према Итинераријум Хијеросолимитануму, 8 миља (око 12 km) северно од Хореум Маргија. Смешта се на подручје села Глоговац,¹⁴⁵

¹⁴³ Из писаних извора сазнајемо да је живот у успутним станицама био интензиван, а промет људи, животиња и робе веома велики. Пре свега, успутне станице, попут Идимума, биле су везане за државну пошту, па су служиле за смештај надзорника поште, односно вође пута са пратњом, али и за смештај других путника. На конаку се остајало један дан, односно једну ноћ. Сваки мансио имао је удобне собе за путнике, зграде за смештај запреге, кола и робе, као и одморне коње, муле и теглећу стоку. Најмање двадесетак особа разних занимања биле су стални становници поште. Осим заповедника мансија (praepositus), са његовом непосредном послугом, овде су живеле и групе занатлија: колара, коњушара, мазара и др. Они су бринули о путницима, као и о животињама у систему државне поште. Један мансио имао је 40–50 грла коња и стоке, и најмање 20 кола за брзу и спору пошту. Осим тога, готово сваки мансио имао је и посебну улогу у сакупљању аноне, што је подразумевало и постојање магацина (хореума), првенствено за смештај житарица, али и других врста намирница. Осталим путницима, који су различитим пословима путовали по Царству, услуге коначишта пружане су у посебним зградама, у викусима, подигнутим уз путне станице, уп. Vasić M., Milošević G. 2000, 80–81; Petrović P. 1979b, 23.

¹⁴⁴ TIR, L–34, Aquincum, 25.

¹⁴⁵ Miller K. 1916, 531.

али га најновија истраживања локализују код места Дражимировац, где су установљени остаци римске агломерације.¹⁴⁶

Хореум Марги (Horreum Margi), од Виминацијума је био удаљен 56 миља (83 km), према Појтингеровој табли, или 61 миљу (90 km), према Итинераријум Хијеросолимитануму.¹⁴⁷ Птоlemeј га помиње међу градовима у Горњој Мезији.¹⁴⁸ Занимљив је и податак да је Зосимус, свештеник из Хореум Маргија, учествовао на сабору у Сердици, 343. године.¹⁴⁹ Нотиција Дигнитатум указује пак на постојање радионице за израду оружја (scutaria Horreomargensis) у овом граду.¹⁵⁰ У хроници комеса Марцелина (505) наводи се да се код Хореум Маргија одиграла битка између Сабинијена, магистер милитума (magister militum) у Илирикуму, и гепидског принца Мунда, Атилиног потомка.¹⁵¹ Тај податак се ипак мора узети са резервом јер се у другим изворима као место на коме се одиграо бој појављује Маргум (Margum).¹⁵² Код Хијерокла, Хореум Марги се помиње под називом *Ὀρθεμάρχος*,¹⁵³ који указује на велику важност овог града у доба позног Царства. У то време био је погранично место између провинција Мезије Приме (Moesia Prima) и Дакије Медитеране (Dacia Mediterranea), како бележи и Итинераријум Хијеросолимитанум: *Mansio Oromago finis Myssiae et Asiae* (lege: Moesiae et Daciae).¹⁵⁴ Према мишљењу А. Јовановића, наведени податак можда означава крај територије Дарданије у њеном најширем опсегу (?).

Град је настао на стратешки погодном месту, на средишту копнене и речне комуникације између Дунава и Наисуса, па је могао

¹⁴⁶ Vasić M., Milošević G. 2000, 157.

¹⁴⁷ TIR, K-34, Naissus, 63.

¹⁴⁸ Ptol. III 9, 4.

¹⁴⁹ Zeiller J. 1918, 151.

¹⁵⁰ Not. Dign., Or. XI 39.

¹⁵¹ *Idem Sabinianus ... contra Mundonem Getam arma construxit. Comissoque ad Horreo Margi proelio multis suorum militibus in hoc conflictu perditis et in Margoflumine enecatis*, Marcell. com. Chron. ad a. 505.

¹⁵² Mirković M. 1968, 55.

¹⁵³ Hier. Synekd. 657, 6.

¹⁵⁴ It. Hier. 565, 6-7.

да служи као логистичка база за снабдевање војске на лимесу. Два епиграфска податка показују да је можда добио муниципални статус у време Септимија Севера или Марка Аурелија.¹⁵⁵ Остаци античког града, о којима прве податке бележи Каниц, леже на левој обали Велике Мораве, близу ушћа Раванице. Приликом археолошких истраживања 1962–1964. године откривена је фортификација димензија 400 x 350 m. У унутрашњости утврђења констатовани су остаци житнице (horreum), док се источно од града, изван бедема, налазило цивилно насеље. Некропола се простирала јужно од града, са обе стране пута према Наисусу. Надомак утврђења нађени су и остаци моста на Великој Морави, преко кога је прелазио локални пут ка рударским областима у Шумадији.¹⁵⁶ У околини града откривен је велики број археолошких налаза из римске епохе. Из једне гробнице надомак Параћина потиче десет рељефних плоча са представама Аполона, Митре и трачког коњаника.¹⁵⁷ На падинама планине Кучај констатовани су остаци неколико утврђења, која су контролисала саобраћај моравском долином. Налазишта на десној обали Велике Мораве показују да је од Хореум Маргија можда полазио још један локални пут, ка тимочком басену, поред трасе данашњег друма Параћин – Зајечар. Са подручја града потиче и већи број натписа везаних за војску, односно за легионаре и ветеране легија VII Клаудије и IV Флавије, као и неколико анепиграфских споменика.¹⁵⁸

Мутацио Сармате (mutatio Sarmatae), према Прокопију, прва станица на територији Наисуса. У списку утврђења са тог подручја, Прокопије је наводи под називом *Σάρματες*.¹⁵⁹ Налазила се 12

¹⁵⁵ Први натпис потиче из места Нове (Novae) и гласи: *I Italica Severiana M. Aurel. Iustus domo Horrei Margensis mu(nicipio) Moesiae Superioris* (CIL III 6224), а други је публикован у CIL VI 2388, 8.

¹⁵⁶ Galliazzo V. 1994, 307.

¹⁵⁷ Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951, 178.

¹⁵⁸ Натписи са територије града публиковани су у: Petrović P. 1979b, 109–112, n° 82–91. О положају и историји Хореум Маргија, уп. TIR, К–34, Naissus, 63; Petrović P. 1979b, 57–61. О налазима римског бронзаног новца из IV и V века, уп. Vasić M. 1990.

¹⁵⁹ Procop., *De aedif.* IV, 4, 122, 33.

миља (око 18 km) јужно од Хореум Маргија, па је положај овог места, према К. Милеру, био надомак села Горње Видово, а према Каницу, у близини села Сикирица.¹⁶⁰

Президијум Дазмини (Praesidium Dasmini), 17 миља (26 km) јужно од Хореум Маргија, надомак данашњег села Брачин.¹⁶¹ Код Прокопија налазимо следећи податак: *Δούσμανες*, на територији Наисуса,¹⁶² а према латинском називу јасно је да се радило о утврђеном месту. Ту је нађен и један миљоказ (кат. бр. 2).¹⁶³ Ј. Драгашевић га идентификује са римским утврђењем чији су остаци констатовани на узвишењу источно од села Јовановац,¹⁶⁴ с чиме су сагласни Јиречек и Каниц.

Мутацио Камете (mutatio Cametae), према Појтингеровој табли налазио се 23 миље (34 km) јужно од Хореум Маргија, у данашњем месту Ражањ.¹⁶⁵ Ту је откривена мања некропола из IV века, као и вотивна плочица посвећена Митри.¹⁶⁶

Президијум Помпеји (Praesidium Pompei), станица која следи на овом путу. Епиграфски споменици I кохорте Дарданаца (cohors I Aurelia Dardanorum) показују да вероватно може да се лоцира на територији Наисуса, па самим тим и у област Дарданије.¹⁶⁷

¹⁶⁰ TIR, K–34, Naissus, 111; Miller K. 1916, 531; Каниц за ово место наводи: „Eine sarmatische Colonie aus der Zeit Constantins“, Kanitz F. 1892, 73.

¹⁶¹ Miller K. 1916, 531; TIR, K–34, Naissus, 39; Петровић П. 1976b, 92–93; Petrović P. 1979b, 23–25.

¹⁶² Procop., *De aedif.* IV, 4, 122, 47.

¹⁶³ Текст натписа на миљоказу, висине 110 cm и пречника од 37 cm до 31 cm, гласи: *Imp(eratori) Caes(ari) | C. Messio Q(uinto) Tr[aina] | no Decio P(io) F(elici) In|victo Aug(usto) p(ontifici) [m(aximo)] |^s trib(unicia) potesta[te] | co(n)s(uli) proco(n)s(uli) | p(atri) p(atricae) et Q. Herenn[io] | Etruscil[io] M [essio] | Decio nob(ilissimo) |¹⁰ Caes(ari) et Here[nniae] | Etruscille (!) [coniugi] | d(omini) n(ostri) Aug(usti) imp[eratoris]*, Вулић Н. 1941–48, 407, 204; Petrović P. 1979b, 130, n° 124. Готово идентичан споменик објавио је С. Душанић. Вероватно се ради о истом натпису, чија је фотографија случајно нађена заједно са копијом натписа из Губеревца. За датовање натписа Душанић наводи крај 249. године, када је Деције први пут био конзул. Титула цезар (caesar), коју носи Деције син, указује на почетак 250. године, Mirković M., Dušanić S. 1976, 160–161, n° 175.

¹⁶⁴ Драгашевић Ј. 1887, 32.

¹⁶⁵ Јирећек К. 1887, 19; Miller K. 1916, 531; Рашковић Д. 2007, 212.

¹⁶⁶ TIR, K–34, Naissus, 33; Petrović P. 1979b, 25.

¹⁶⁷ Petrović P. 1979b, 25; 114, n° 94; TIR, K–34, Naissus, 103; Петровић П. 1976b, 93.

Према Појтингеровој табли налазила се 25 миља (37 km), а према Итинераријум Хијеросолимитануму и Антониновом итинерару 24 миље (35 km) северно од Наисуса. Била је смештена у Алексиначкој котлини, у атарима села Рутевац и Ћићина, на подручју званом Зиндан.¹⁶⁸ По Јиречку и Каницу, Президијум Помпеји треба тражити код места Бован, надамак Алексинца, где је на римским темељима подигнута средњовековна тврђава.¹⁶⁹ Ово утврђење се, међутим, налазило у долини реке Моравице, на локалном путу (*via vicinalis*) који је од Президијум Помпеја водио ка Тимакум Мајусу и долини Тимока. Од археолошких налаза из села Рутевац значајни су остаци римских зидина, акведукта и купатила.¹⁷⁰ Одавде потиче и неколико надгробних натписа.¹⁷¹ Присуство војних формација, попут *cohors I Aurelia Dardanorum*, као локалне милиције, било је неопходно у областима око Наисуса због опасности од разбојника – латрона (*latrones Dardaniae*), који су пљачкали караване, трговце и пустошили имања у околини утврђених станица.¹⁷²

Грамријане или **мутацио Рапијана** (**Gramrīanae** или **mutatio Rapiana**), последње место на путу у правцу Наисуса налазило се 12 миља (Појтингерова табла) или 13 миља (Итинераријум Хијеросолимитанум), односно између 18 и 19 km северно од њега. Тачна локација насеља није позната. Уколико се има у виду наведена удаљеност, ради се о околини данашњег места Дражевац, где је још Каниц утврдио остатке куле стражаре, или пак о оближњем селу Добрујевац, према Ј. Драгашевићу. Сматрајући да је пут на овом сектору пратио леву обалу Јужне Мораве, Т. Ђорђевић је станицу Грамријане везао за данашње село Тешица, док је Јиречек подржавао тезу по

¹⁶⁸ Драгашевић Ј. 1887, 33 sqq.; Miller К. 1916, 531 sq; Рашковић Д. 2007, 213. О троговима римског пута у Алексиначкој котлини, уп. Рашковић Д. 2007, 214.

¹⁶⁹ Јиреček К. 1887, 20; Kanitz F. 1892, 73.

¹⁷⁰ О археолошком материјалу из области Президијум Помпеја, Рашковић Д. 2007, 205–226.

¹⁷¹ Petrović Р. 1979b, 114–116, n° 95–99.

¹⁷² О *latrones Dardaniae*, НА, Marci 21,7; Mócsy А. 1968; Dušanić S. 2000, 347–352. О станици Президијум Помпеји, TIR, К–34, Naissus, 103; Petrović Р. 1979b, 25.

којој је траса пута на овом подручју беспотребно и необјашњиво скретала ка северу, па је ову станицу лоцирао код места Липовац.¹⁷³

Мутацио Радицес (*mutatio Radices*), прва станица кроз коју је римски пут пролазио од Наисуса у правцу Сердике, узводно од Медијане. Према Итинераријум Хијеросолимитануму, где је забележена под називом *mut. Redicibus*, налазила се 12 миља (око 18 km) источно од Наисуса. Локација није сасвим сигурна, па према дистанци наведеној у итинерарима ово место треба тражити код данашњег Просека, на уласку у Сићевачку клисуру, или код Јелашнице, античког насеља на путу који прати долину Јелашничке реке. Каниц је сматрао да се Мутацио Радицес налазио у клисури Куновице,¹⁷⁴ а Милер¹⁷⁵ – код места Хан плоче.¹⁷⁶

Мутацио Улмус (*mutatio Ulmus*), станица која потом следи, према Итинераријум Хијеросолимитануму, лежи 24 миље (око 35 km) источно од Наисуса.¹⁷⁷ Треба је тражити на локалитету Медена стена, надомак места Островица, где су потврђени остаци римских објеката.¹⁷⁸

Ремесијана (*Remesiana*), према Појтингеровој табли, била је удаљена 24 миље (36 km) од Наисуса, у правцу Сердике. По Итинераријум Хијеросолимитануму и Антониновом итинерару, то растојање износи 28 миља (41 km), односно 25 миље (37 km). После уске Сићевачке клисуре, пут је водио Белопаланачком котлином, где се налазило античко насеље Ремесијана, данас Бела Паланка. Настало је у богатом рудоносном окружењу, па су одавде полазила два локална пута – један ка југу, у правцу рударских области Власине и Пауталије (*Pautalia*, данас Ђустендил у Бугарској),¹⁷⁹ а други се ка северу, долином Сврљишког Тимока, спајао са путем Наисус–Раџијарија.¹⁸⁰

¹⁷³ TIR, K–34, Naissus, 60; Петровић П. 1976b, 94; Petrović P. 1979b, 25.

¹⁷⁴ Kanitz F. 1892, 80.

¹⁷⁵ Miller K. 1916, 532.

¹⁷⁶ TIR, K–34, Naissus, 105; Petrović P. 1979b, 25.

¹⁷⁷ TIR, K–34, Naissus, 129; Petrović P. 1979b, 25.

¹⁷⁸ Kanitz F. 1892, 80; Miller K. 1916, 532.

¹⁷⁹ TIR, K–34, Naissus, 98.

¹⁸⁰ Petrović P. 1979b, 52.

Почеци античког насеља Ремесијана нису довољно познати.¹⁸¹ Назив *Remesiana* В. Томашек везује за име келтског племена *Ремис* (Ῥημοί), чије присуство на овом подручју до сада није потврђено.¹⁸² С друге стране, Дечев сматра да је овај топоним изведен од трачког личног имена *Remesis* или *Romesis*.¹⁸³

Статус насеља такође није утврђен и вероватно се мењао током времена. Изгледа да Ремесијана никада није постала град у правном смислу речи. Да ли је била мансио, викус на фискалној територији¹⁸⁴ или је имала некакав други статус у оквиру муниципалне организације Наисуса, за сада се не зна поуздано. Први пут се помиње у III веку (*Itinerarium Antonini* и *Tabula Peutingeriana*), и то као станица на значајној војној саобраћајници која је повезивала Наисус са Сердиком.¹⁸⁵ У Итинераријум Хијеросолимитануму, Ремесијана се наводи као насеље покрај пута, тј. као мансио.¹⁸⁶ Код Прокопија се јавља два пута: као један од градића обновљених за време Јустинијана, а затим као центар извесне области (χώρα), у којој је обновљено или поново изграђено тридесетак кастела.¹⁸⁷

Ремесијана се можда помиње у познатом виминацијумском латеркулуму (*laterculum*) из II века,¹⁸⁸ који садржи списак војника легије VII Клаудије, регрутованих 169. године, а отпуштених 195. године. Уз имена тридесетпеторице ветерана, као њихов завичај наведен је град чије име почиње словом *R*. Можда ту скраћеницу треба разрешити као *R(emesiana)*, али има и других предлога (*regione*).¹⁸⁹ Како је назив другог места које у овим крајевима долази у обзир (Рацијарија)

¹⁸¹ TIR, K-34, Naissus, 108. О почецима античког насеља на тлу Ремесијане, уп. Петровић П. 1976b, 94-103; Petrović P. 1979b, 51-57; Petrović V. 2000, 346-359.

¹⁸² Tomaschek W. 1893-1894.

¹⁸³ Detschew D. 1957.

¹⁸⁴ Dušanić S. 1977a, 73-74.

¹⁸⁵ Petrović P. 1979b, 52.

¹⁸⁶ Петровић П. 1976b, 95; Petrović P. 1979b, 53.

¹⁸⁷ Petrović P. 1979b, 52.

¹⁸⁸ Mirković M. 1986, 90-99, n° 53, Mirković M. 2004.

¹⁸⁹ Душанић С. 1980, 31, n° 173.

на истом списку скраћиван са *Rat= Rat(iaria)*, многи истраживачи слажу се са тим да се овде ради управо о Ремесијани. Право на завичај давала су само већа насеља, па се стога закључује да је Ремесијана већ 169. године имала такав ранг.

О присуству царског култа у Ремесијани широко је расправљано у научним круговима. Упркос оскудном епиграфском материјалу, о њему можда говоре четири почасна споменика из 202. године, које је подигао намесник провинције *Q. Anicius Faustus*, а посвећени су Септимију Северу, Каракали и Јулији Домни.¹⁹⁰ Према К. Пачу, ови споменици су настали поводом сабора градова Горње Мезије у Ремесијани,¹⁹¹ док их Вулић доводи у везу са путовањем Септимија Севера са истока у Рим, преко територије Горње Мезије.¹⁹² Бројни споменици посвећени Септимију Северу и Каракали у македонским градовима указују, међутим, на могућност да су цареви користили Вија Егнацију (*Via Egnatia*), па затим пут преко Тесалонике, Стоба, Скупа и Виминацијума, а не Цариградски друм који је водио преко трачке територије.¹⁹³ Независно од тога који је правац био коришћен, припреме за дочек царева обављане су у многим градовима, па чак и у онима кроз које цар није ни пролазио. Подручје Ремесијане било је изузетно значајно за централну власт, пре свега због рудних богатстава којима је обиловало.¹⁹⁴ Овај регион, као фискални царски домен, морао је бити под заштитом војне посаде која је обезбеђивала ред и поредак међу локалним, углавном трачким становништвом. У циљу сигурне експлоатације руде, царска власт је следила политику планске колонизације и романизације. У Прокопијевом делу *De Aedificiis*,¹⁹⁵ међу именима тридесетак обновљених кастела на подручју Ремесијане налазимо и топоним *Dalmates*, који указује на присуство досељеника

¹⁹⁰ Petrović P. 1979b, 55; 101–104, n° 69–72.

¹⁹¹ Patsch C. 1896, 359–363.

¹⁹² Вулић Н. 1961, 24–30.

¹⁹³ Papazoglu F. 1961, 174; Mihailov G. 1963, 120, 126.

¹⁹⁴ О римском рударству на подручју Ремесијане, Душанић С. 1980, 30–32.

¹⁹⁵ Beševliev V. 1970, 109.

из провинције Далмације, и то највероватније рудара.¹⁹⁶ О копању руда (гвожђа) говори и назив једног од оближњих кастела, Ферарија (Ferraria).¹⁹⁷

Од IV века Ремесијана је позната и као хришћански центар шире области. Била је седиште угледног епископа Никете, који је живео између 366. и 414. године.¹⁹⁸ У поеми посвећеној свом пријатељу Никети, Паулинус из Ноле обележава његов повратак у Дакију Медитеранеу (Dacia Mediterranea), наводећи да се његова постојбина налази недалеко од Скупа.¹⁹⁹ Према истом аутору, Никета је био и хришћански мисионар међу трачким Бесима.²⁰⁰ Постоје јасне индикације да је у V веку мисионарење било веома раширено на овим просторима, те да је сеоско становништво споро прихватало нову веру и обичаје, и тешко раскидало са паганским наслеђем. Као урбана средина чији су житељи били изложени снажној романизацији, Ремесијана је лакше прихватила нову веру и постала је центар ширења хришћанства међу сеоским конзервативним становништвом, које се дуго опирало новим верским струјањима. Из средине V века познато је име још једног епископа из Ремесијане, Диогенијануса, који је учествовао на монофизитском сабору у Ефесу 449. године.²⁰¹

Археолошка истраживања Ремесијане, нажалост, нису далеко одмакла. Оскудна сазнања о топографији античког града потичу из темеља модерних градњи. Касноантичка тврђава, полигоналне основе, обухватала је данашње уже градско језгро. До сада су откривене три куле шестоугаоног облика, на крајевима утврђења. Капије се називу на пресеку бедема и главних улица модерне вароши. Језгра бедема и

¹⁹⁶ Dušanić S. 1977a, 73–74, n° 137.

¹⁹⁷ Petrović P. 1979b, 57; Душанић С. 1980, 26 sqq.

¹⁹⁸ Burn A. E. 1903; Петровић П. 1976b, 102; Petrović P. 1979b, 52; Petrović V. 2004b, 279–280.

¹⁹⁹ Paulinus, *Carm.* XVII, 193–196. PL, 61, 487: *Tu Philippaeos Macedum per agros per Tomitanam gradieris urbem, ibis et Scupos patriae propinquos Dardanus hospes.*

²⁰⁰ Paulinus, *Carm.* XVII, 206–217: *Et sua Bessi nive duriores, nunc oves facti duce te gregantur Pacis in aulam.* Он је изгледа творац и познате химне *Te Deum laudamus*.

²⁰¹ Zeiller J. 1918, 160.

кула састоје се од ломљеног камена и креча (*opus incertum*), а спољашњи сегменти прекривени су редовима већих правилних блокова пешчара (*opus quadratum*). На раскршћу главних улица данашњег града откривен је комплекс грађевина, од којих најзначајнија има облик базилике. На њеној западној страни истражена је дубока апсида са контрафорима на спољашњој страни, а паралелно са базиликом, ка северу, пружају се три реда стубаца од опека. Јужно од базилике евидентирано је неколико мањих просторија правилног облика, које са јужним бедемом чине целину. Овде су нађени керамички тубули за загревање, као и фрагменти фреско малтера.²⁰²

На пространој некрополи која се развила дуж северног пута, према Тимоку, истражено је неколико полубличасто засвођених гробница. Једна од њих садржала је више прилога: Ветранионов златник, новци Херкулија и Констанција II, камеје у златном оквиру, гривне, прстење и др.²⁰³ У јужном делу насеља формирана је друга некропола, са слободно укопаним покојницима и ретким гробним конструкцијама од изломљених опека, с кровом на две воде. Трећа некропола откривена је на југоисточном излазу из града и по гробним конструкцијама слична је јужној некрополи. По изгледу гробница и прилозима у њима, све три ремесијанске некрополе настале су током касне антике (IV–VI век).²⁰⁴

У Ремесијани су нађена два капитела. Један је од белог мермера и украшен је једноструком спиралом и листоликим орнаментима, док други, од пешчара, који је вероватно био саставни део базилике, у бочном медаљону садржи равнострану грчку крст.²⁰⁵

Од накита, значајно је поменути две изузетно лепе камеје у златном оквиру, са представама жена у профилу.²⁰⁶

²⁰² Гушић С. 1987; Gušić S. 1995.

²⁰³ Petrović P. 1979b, 139, n° 140; Jovanović A. 1978, 16, 23.

²⁰⁴ Петровић П. 1976b, 98.

²⁰⁵ Срејовић Д. (ур.) 1993, 219–220.

²⁰⁶ Срејовић Д. (ур.) 1993, 317.

Траса римског пута напуштала је територију Дарданије и Горње Мезије и прелазила је на подручје Тракије негде између Ремесијане (Remesiana) и Туреса (Turres).

Мутацио Латина (mutatio Latina),²⁰⁷ према Итинераријум Хијеросолимитануму, налазила се 9 миља (око 13 km) источно од Ремесијане, у долини Нишаве, надомак места Црноклиште и Станичење, или на ушћу реке Темшице у Нишаву, где је пронађен велики број археолошких остатака из римског периода. Каниц је ову станицу тражио на локацији званој Букова падина, близу Теловца,²⁰⁸ и то под претпоставком да је пут пратио падине Суве планине, што је мало вероватно. По свему судећи, после мутацио Латина, прве станице након Ремесијане, прелазило се на подручје провинције Тракије. То је било последње место где је, барем према топонимији, био у употреби латински језик, насупротив хеленофоним регијама даље ка истоку.

Мансио Турес (mansio Turres), даље ка Сердици, на невеликом растојању од Ремесијане (25 миља или 37 km, према Појтингеровој табли), у античко доба развијао се мансио Турес, данашњи Пирот.²⁰⁹ У његовој околини започињала је територија Тракије. Почетком тридесетих година прошлога века, Н. Вулић је публикувао натпис посвећен Септимију Северу (вероватно из 202. године), који је, аналогно ремесијанским натписима, био подигнут у част царевог проласка кроз Понишавље. Нажалост, мали број писаних извора и непотпуност археолошких података онемогућавају ближе сагледавање прошлости овог насеља. За градњу оближње средњовековне тврђаве Градић вероватно је коришћен материјал са старијих објеката, о чему сведоче узидана стела са натписом и угаоно камење. Констатовани су и остаци кружне куле, као и део бедемског платна. Мноштво случајних налаза указује на постојање античких насеља на подручју Туреса. Тако су на локалитету Вргудинач пронађени остаци грађевин-

²⁰⁷ TIR, K-34, Naissus, 77; Petrović P. 1979b, 25.

²⁰⁸ Kanitz F. 1892, 82.

²⁰⁹ TIR, K-34, Naissus, 128; Petrović P. 1979a, 177-184.

на и антички новац, код места Велики Суводол – натпис на грчком језику, код Крупца – делови грађевина и занимљив миљоказ Филипа Арабљанина,²¹⁰ као и плочица посвећена трачком коњанику. Код Димитровграда су нађена два миљоказа и истражена је некропола, а код Планинице – војничка диплома датована у 222. годину.

Локалне саобраћајнице које итинерари не бележе, али које се могу реконструисати на основу положаја утврђења и насеља, као што је правац Турес – Тимакум Мајус, потврђене су значајним налазиштима: Нишор (античка некропола и златна камеја са представом Медузе), Темска (античка тврђава, насеља, натпис), Рагодеш (две мермерне иконе са представом Митрине тауроктоније и трачког коњаника), Горња Каменица (античка тврђава). Посведочен је и локални пут који је од Туреса водио ка југозападу, према Бабушници, Расници и Свођу, где су нађени натписи, делови оружја, представе везане за Митрин култ, као и трагови античког утврђења.²¹¹

Од Туреса (Пирота) до Сердикe (Софије),²¹² пут је водио преко станице Мелдија (Meldia),²¹³ која се налазила између данашњег Драгомана и Сливнице у Бугарској.²¹⁴

НАИСУС–РАЦИЈАРИЈА (NAISSUS–RATIARIA)

Долином Тимока (Timachus) водила је једна од најстаријих и најзначајнијих цеста античког доба на Балкану – стари итинерарски пут Наисус–Рацијарија, који је повезивао Наисус и централнобалканске области са Подунављем. На овом путу, према Појтингеровој табели, налазиле су се следеће станице (segm. VII): *Naisso XXVII Timaco*

²¹⁰ AE 1913, 175 (B); *ILJug* 1459 (B).

²¹¹ Petrović P. 1979a.

²¹² TIR, K-34, Naissus, 113–114.

²¹³ TIR, K-34, Naissus, 85.

²¹⁴ TIR, K-34, Naissus, 36.

*Maiori X Timaco Minori XXVII Combustica XXVII Ratiaria.*²¹⁵ Укупно растојање између Наисуса и Рацијарије износило је 91 миљу (око 130 km).

Сл. 11

Тимакум Мајус (Timacum Maius),²¹⁶ према Појтингеровој табли налазио се 28 миља (41.5 km) од Наисуса. Римски пут који је од Наисуса водио на север врло брзо је улазио у изразито планински крај. Прво веће место на њему је село Нишевац, у долини Сврљишког Тимока, где је посведочена значајна римска агломерација. На оближњем стеновитом брегу налази се тврђава Сврљиг град,²¹⁷ из чијих рушевина потичу вотивни споменик једног трачког стратега²¹⁸ и жрт-

²¹⁵ Petrović P. 1995, 23.

²¹⁶ TIR, K-34, Naissus, 125.

²¹⁷ TIR, K-34, Naissus, 123; Kanitz F. 1892, 101; Бошковић Ђ. 1951; Petrović P. 1992.

²¹⁸ Petrović P. 1995, 128-129, n° 101.

веник посвећен Јупитеру,²¹⁹ док је у оближњем месту Плужине *in situ* откривен миљоказ Требонијана Гала (кат. бр. 17).²²⁰ Између Нишевца и Сврљиг града констатована је траса римскога пута и могућ прелаз преко Сврљишког Тимока (сл. 11).²²¹ У стручној литератури, Тимакум Мајус се локализује и надомак Књажевца, на саставу Сврљишког и Трговишког Тимока, или пак код Ргошта или Баранице.²²² Различито локализовање ове станице (Нишевац или Књажевац) настаје услед несклада између података са Појтингерове табле и геоморфолошких и археолошких података са терена.²²³

Тимакум Минус (Timacum Minus),²²⁴ према Појтингеро-вој табли био је удаљен 37 миља (55 km) од Наисуса. Већина аутора сматра да се може идентификовати са данашњом Равном,²²⁵ где је, осим тврђаве, заиста постојала значајна римска агломерација. Састављач Појтингерове табле свакако не би пропустио да означи ово место будући да је пут одавде скретао на исток и напуштао долину Тимока. У сваком случају, Тимакум Минус, чији је топоним можда изведен од хидронима, не може да се тражи северније од Равне.

Тимакум Минус један је од најстаријих војних логора у Горњој Мезији, познат и као административно, економско, културно и верско средиште. Главна делатност његових становника изгледа је била везана за руднике. Ту је било седиште префекта територије коју су насељавали припадници легије VII Клаудије, чије се компетенције, међутим, нису односиле само на војску већ су укључивале и руковођење рудницима. Фискална територија Тимакум Минуса заузи-

²¹⁹ Petrović P. 1979b, 98, n° 62.

²²⁰ Petrović P. 1979b, 131–132, n°127.

²²¹ Petrović, V., Filipović V. 2007.

²²² Петровић П. 1976а, 45 sqq; Јовановић С. 1989; за натписе из Баранице, Petrović P. 1995, 129–130, n. 102, 103, 104.

²²³ О траси пута и станицама, Petrović P. 1995, 23–26.

²²⁴ TIR, K–34, Naissus, 125; Petrović P. 1995, 37–50.

²²⁵ Претпоставку А. фон Домашевског (*CIL* III, 1488) прихватили су Премерштајн и Вулић (Вулић Н., Premerstein A.v. 1900, 30), као и сви потоњи истраживачи, Мирковић М. 1968, 89 sqq.; Петровић П. 1976а.

мала је крајњи југ широког царског домена, који је обухватао готово читаву тимочку долину и чија је економска основа била *res metallica*. Ове области вероватно су представљале сегмент *metalli Dardanici*, тј. шире рударске области Дарданије.²²⁶

Локалитет Равна лежи на левој обали Белог Тимока, десетак километара северно од Књажевца, према Зајечару. Смештен је на уздигнутом заравњеном платоу, западном страном ослоњен на благе обронке Тупижнице (Слог, Подина) и добро је заштићен од поплава.

Прво утврђење у Тимакум Минусу изграђено је већ средином I века после Христа, за смештај I кохорте Трачана из Сирије (*cohors I Thracum Syriaca*). Познат нам је заповедник ове кохорте, трибун Вецилије Модест, под чијом је командом кохорта пребачена из Сирије у тимочку област. Потврђена су и имена неких војника и ветерана који су се, по завршетку војничке службе, населили у околину војног логора. Краће време кохорта Трачана делила је логор са I кохортом Монтанаца (*cohors I Montanorum*), чији је заповедник посведочен у једном, вероватно почасном натпису из Равне. Већ пред крај I века обе јединице су пребачене на Дунав, где су убрзо узеле учешће у биткама за освајање рудама богате Дакије.

Средином II века, прецизније око 169. године, пред маркоманском опасношћу у Тимакум Минусу је формирана II кохорта Дарданаца (*cohors II Aurelia Dardanorum, equitata, milliaria*). Била је састављена од регрута из домородачких редова и овде је остала током читавог античког периода. Бројала је 1000 војника (*milliaria*), од којих је једну трећину чинила коњица (*equitata*). Осим одржавања реда и мира, у њене надлежности спадало је и праћење конвоја са рудом.

Најстарији војни логор у Тимакум Минусу, који се везује за I кохорту Трачана из Сирије и I кохорту Монтанаца, саграђен је пред крај I века, и то од земље, са дрвеним кољем и спољашњим препрекама, како је у то време било уобичајено. На његове остатке (рупе од

²²⁶ Dušanić S. 1977a, 75 sq.; Душанић С. 1980, 32 sq.; Dušanić S. 1990.

коља, шетна стаза) наишло се у северном делу тврђаве у Равни, испод камених бедема млађег утврђења.²²⁷

Са смештањем сталне војне посаде, коју је чинила II кохорта Дарданаца, подигнуто је прво утврђење од камена, размера 170 x 78 m. Његови бедеми, дебљине 1 m, грађени су од облутака, ломљеног и притесаног камена, а на појединим деловима сачувани су више од 2 m изнад данашњег нивоа терена. На угловима и дуж бедема истовремено су подигнуте унутрашње, односно офанзивне куле. Откривена је и западна капија, фланкирана са по једном кулом квадратне основе. Слична капија налазила се вероватно и на источној страни тврђаве, која није истраживана, док је на северној страни постојао само једноставан отвор у беду, ширине 2 m.

Пред крај III века утврђење је претрпело значајне преправке и снажно је ојачано, очигледно због неке изненадне опасности. Тада су унутрашње куле дограђене на карактеристичан начин: од линије бедема на спољну страну избачена су ојачања, саграђена од масивних квадрера од пешчара и плоча од белог кречњака или мермера, тј. од надгробних споменика и жртвеника сакупљених у оближњим храмовима и на некрополама. Са спољне стране ископан је (или можда само обновљен) дубок ров, који са свих страна окружује тврђаву.²²⁸

Темељну преправку фортификација је доживела у потоњој фази која, за сада, не може хронолошки прецизније да се одреди: крајем IV века или нешто касније (?). Дуж утврђења, са спољне стране, изграђен је још један бедем, чији горњи делови чине целину са старијим бедемом. Укупна дебљина тако удвојених зидина износи 3 m. Западна, а вероватно и источна капија затворена је масивним кулама избаченим преко рова, далеко у поље. Западна кула, која је истражена, имала је узан пролаз. У последњој фази обнове, преко старијих подигнуте су нове, снажније куле, па је отуда остао сачуван тако велики број споменика у Равни, будући да су се нашли у језгру

²²⁷ Petrović P. 1995, 40.

²²⁸ Petrović P. 1995, 40–41.

бедема, споља невидљиви, и откривени су тек темељним рушењем зидина.²²⁹

У унутрашњости утврђења истражено је неколико објеката различите намене. Уз главну улицу са тремом, која је везивала источну и западну капију, смештена је житница. Источно од ње налазила се штабна зграда (*principia*), у којој је била смештена војна администрација, као и светилиште са војним знамењима и ризница. Уз унутрашњи зид североисточне унутрашње куле прислоњен је кружни објекат (пречника 6 m), чији је темељ сазидан од камена, а у горњим, надземним деловима коришћене су квалитетне опеке неубичајеног формата. У овој грађевини под је изведен од већег ломљеног камена и облутака, без везивног материјала. У средини је био отвор ширине 2 m и дубине 1.6 m, који је на дну имао сличну подну површину. Није јасна функција овог, дубоко фундираног објекта, а због порозности подова искључена је могућност да је у питању резервоар за воду, што би се могло претпоставити с обзиром на његов положај. С друге стране, пошто лежи у непосредној близини топионичарских пећи (констатоване уз северни бедем тврђаве), помишља се да су у питању били уређаји за сепарацију, односно испирање обогаћене руде. Како истраживања на овом сектору још увек нису завршена, за дефинитиван суд о намени овог објекта нема довољно аргумената.

У околини утврђења, нарочито са његове јужне и северне стране, дуж цеста које су излазиле из града подигнуто је цивилно насеље (*vicus*). О појединим грађевинама у њему сазнајемо из натписа, док су друге археолошки истражене, конзервиране и презентоване (терме) или су поново затрпане (резиденцијални објекти).

На обали Белог Тимока, стотинак метара североисточно од угла тврђаве, откривено је мање купатило. То је објекат разуђеног плана, саграђен од ломљеног камена и облутака у малтеру. Улаз у купатило налазио се на источној страни, ближе реци; одавде се сту-

²²⁹ Petrović P. 1995, 41–42.

пало у млако загревану просторију, димензија 4 x 3.5 m, а затим из ње, десно, у две јаче грејане просторије, са по једним ложиштем на источној и западној страни, и лево, у хладно купатило, са мањим базеном. Терме су саграђене у II веку, вероватно истовремено са првом тврђавом од камена. Темелно су преправљене у IV веку, на истим темелима (на северној страни) или са адаптацијама (на јужној страни), о чему сведоче отисци старијих зидова.²³⁰

Од Равне до Рацијарије (Арчара) на Дунаву, пут је водио прилично сигурном трасом. Недалеко од тврђаве у Равни напуштао је Тимок, скретао на исток и долином Коритске реке, преко прелаза Кади Богаз, спуштао се у долину Салашке реке, у близину станице Комбустика (Combustica), данас Кладоруп у Бугарској.²³¹ Последња станица на овом путу, Рацијарија,²³² једина је Трајанова колонија у Горњој Мезији и њен пуни назив гласи: *colonia Ulpia Traiana Ratiaria*. Статус колоније изгледа је стекла после Другог дачког рата, можда услед положаја на важној и најкраћој саобраћајници од Дунава према Наисусу и, даље, ка Лисусу, односно Јадранском мору.

НАИСУС–ЛИСУС (NAISSUS–LISSUS)

Појтингерова табла доноси списак станица и њихова међусобна растојања изражена у римским миљама на путу од Наисуса до Лисуса, и то следећим редоследом: *Naisso XIV Ad Herculem VI Hamteo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XXV Theranda XXX Gabuleo XVII Creveni XXX Ad Picaria XXX Lissum*. Растојање између Наисуса и Лисуса, према њој, износило је 211 миља (скоро 315 km). Овај важан рим-

²³⁰ Petrović P. 1995, 42–43.

²³¹ TIR, K–34, Naissus, 36.

²³² TIR, K–34, Naissus, 107; Ферјанчић С. 2002, 78–83.

ски друм пролазио је просторима Дарданије према јужним деловима провинције Далмације и јадранским лукама Аполонији (Apolonia) и Дирахијуму (Durrachium), на територији данашње Албаније. Представљао је најкраћу везу, у оба смера, престонице Царства са централнобалканским и подунавским областима, па је од Рима могло лако да се стигне до луке Брундиизијум (Brundisium). Одавде су путници и товари прелазили на лађе, пут јадранских лука Аполоније²³³ и Дирахијума,²³⁴ а потом се сувоземним путевима (делом и познатом Вија Егнацијом),²³⁵ преко Лисуса и Наисуса, стизало до Виминацијума²³⁶ на северу, тј. до дунавског лимеса. Ваљало би истаћи да је и нашим путем била омогућена веза Подунавља и Дарданије (Горње Мезије) са провинцијом Македонијом, Егејским морем и Тесалоником, и то коришћењем цесте Наисус–Скупи.

Један натпис из времена Хадријана, пронађен у Виминацијуму, употпуњава наша знања о путу Наисус–Лисус и његовој повезаности са трасом Наисус–Скупи. Натпис бележи постојање *Via Nova*,²³⁷ која је водила од Виминацијума, преко Наисуса, до Скупа²³⁸ и Тесалонике (?). *Via Nova* укључује, према овом натпису, и једну пречицу (compendium) чија је улога можда била да омогући најбрже кретање војске од јадранске обале до границе на Дунаву, у оба смера, и најефикаснији транспорт метала у престоницу. *Via Nova* је, изгледа, била пут Виминацијум–Наисус–Скупи, док се пречицом може сматрати

²³³ TIR, K-34, Naissus, 16.

²³⁴ TIR, K-34, Naissus, 50.

²³⁵ TIR, K-34, Naissus, 51; Fasolo M. 2003.

²³⁶ TIR, L-34, Aquincum, 119; Mirković M. 1986, 21–59.

²³⁷ *Imp. Caes[ar] | Divi Tra[ian]i Parthici f. | di[vi] Nerva[e] | [n]epos Tra[ianus] Hadrianus Aug. pont. max. | [trib. pot. ± 4] cos. III p. [p.] |⁵ [per --- leg. Aug. pr. pr. ?viam] novam qua[e] coe (?)] | [pta a divo patre suo Traia]no compen[dio] | [facto per m.p. ---] a Ma[rgo flumine] in Dardania[m] | [direxit? et munivit? ita ut vehicula?] commeare | [possint ---] fe[cit]*, Mirković M. 1986, 85–86, n° 50. Постоји неколико алтернативних решења 7. реда натписа, а највероватније је: *a Ma[rgo Hadriano (Hadriaco vel sim.)*, Dušanić S. 1996, 48, n. 61. Дакле, уместо са реком Моравом (Margus), *compendium* је спајао Јадранско море (Mare Hadriacum) са Дарданијом (?).

²³⁸ *Via Nova* је свакако долазила до Скупа, према миљоказима из времена Хадријана, Dragojević-Josifovska B. 1982, 155, n° 195; 157, n° 199; cf. Speidel M. 1984, 339 sq.

сегмент пута Наисус–Лисус, који се надамак станице Вицијанум, јужно од Улпијане, одвајао према Лисусу, односно према Јадранском мору.²³⁹

Од Наисуса пут се кретао ка југозападу, као и данашња комуникација Ниш–Прокупље. Прве три станице у долини Топлице, *Ad Herculem* (Житорађа), *Hammeum* (Прокупље) и *Ad Fines* (Куршумлија), највероватније су се налазиле на муниципалној територији Наисуса.

Ад Херкулем (Ad Herculem),²⁴⁰ на Појтингеровој табли је представљен у виду храма фланкираног са две куле, а од Наисуса је био удаљен 14 миља (око 21 km). Јорданес га помиње као утврђење, *castrum Herculis*,²⁴¹ а наводи га и Прокопије.²⁴² Смешта се на подручје данашњег места Житорађа, на месту познатом као Главшинска чука, где је још Каниц видео остатке тврђаве,²⁴³ које су касније евидентирали археолози Т. Ђорђевић и А. Оршић-Славетић. Према резултатима њихових истраживања, утврђење је било 226 метара дугачко и 111 метара широко, а уништено је до темеља 1926. године.²⁴⁴ Из овог места потичу и два натписа.²⁴⁵ На основу удељаности наведеној на Појтингеровој табли, *Ad Herculem* се смешта надамак места Курвинград.²⁴⁶

Хамеум (Hammeum),²⁴⁷ следећа станица на путу, удаљена 20 миља (30 km) од Наисуса. У Равенатовој космографији помиње се под називом *Астеон*.²⁴⁸ Како Појтингерова табла приказује, пут се

²³⁹ Пут Наисус–Лисус свакако је био знатно краћи од Вија Егнације, којом се од Јадранског мора, преко Лихнида (*Lychnidus*) и Тесалонике, стизало до Скупа, погледати карту TIR, K-34, Naissus.

²⁴⁰ TIR, K-34, Naissus, 11–12.

²⁴¹ Get. 186.

²⁴² Procop., *De aedif.* IV 4, 123, 6.

²⁴³ Kanitz F. 1892, 114 sq.

²⁴⁴ Оршић-Славетић А. 1935–1936, 175.

²⁴⁵ Petrović P. 1979b, 118, n° 103; 138–139, n° 138.

²⁴⁶ Miller K. 1916, 558.

²⁴⁷ TIR, K-34, Naissus, 61.

²⁴⁸ Geogr. Rav. IV, 15; Miller K. 1916, 558.

на овом месту раздвајао на две гране: прва је ишла ка југу, у правцу Скупа, и даље, према Егејском мору, а друга је настављала југозападно, у правцу Лисуса. Место ове станице је код данашњег Прокупља.²⁴⁹ Систематска археолошка ископавања у Прокупљу су новијег датума. Започета су 70-их година прошлог века, у подножју брда Хисар, око Латинске цркве, и мада нису спроведена до краја, окончана су конзерваторским радовима. Услед тога су неки фундаментални проблеми на овом локалитету остали нерешени (величина објекта, старије фазе градње и сл.). Покретни налази са ових истраживања чине темељ археолошке збирке Музеја Топлице у Прокупљу.

На невеликом простору локалитета Латинска црква, на благој падини у подножју Хисара, веома рано је настало римско насеље, судећи према незнатним траговима подова и покретном материјалу (керамика рађена руком, дачке шоље, новац Клаудија и Домицијана, и др.). У раздобљу II–III века подигнут је храм посвећен Херкулу, о чему сведоче плоча са натписом (вероватно са прочеља храма), остаци мраморних скулптура (од којих се лепотом истиче торзо Херкула, са лављом кожом пребаченом преко леве руке), трагови зидова и грађевински шут. Храм је био богато украшен (коцкице мозаика, фреске) и доминирао је околином. Вероватно је овде подигнут жртвеник Марка Аурелија Марцијана, посвећен Јупитеру *ceterisque diis deabusque omnibus*.²⁵⁰ Марцијан је био конзуларов бенефицијар или стратор легије *I Italica*, војне јединице која је имала стални логор у Доњој Мезији. Да ли се на топличком друму нашао на повратку са истока, из неке од војних експедиција у којима је често учествовала подунавска војска, или на повратку из Салоне, где је један деташман легије боравио у време Александра Севера, тешко је рећи. Сигурно је, међутим, да је храм постојао и касније, током читавог III века, како показују археолошки и нумизматички налази. У градњи позније хришћанске базилике, која је подигнута на истом месту, коришће-

²⁴⁹ Kanitz F. 1892, 115 sq.

²⁵⁰ Petrović P. 1979b, 117, n° 101.

ни су старији зидови и грађевински материјал, па је готово извесно да рушење паганског храма није темељно спроведено. Пространа хришћанска базилика, солидно грађена и богато декорисана, више пута је преправљана. О етапама њене градње за сада се не може прецизније говорити, а бројан и разноврстан покретни материјал остао је недовољно проучен. Ипак, регистроване су најмање три фазе, од којих се најстарија вероватно везује за рановизантијско раздобље (VI век). У унутрашњости базилике откривене су зидане гробнице, неке са сводом од опека, затим слободно укопани гробови ограђени каменим плочама, ретко са прилозима који их опредељују у рани средњи век (X–XI век).

Ад Финес (Ad Fines),²⁵¹ према Појтингеровој табли налазио се 40 миља (60 km) удаљен од античког Наисуса, покрај данашње Куршумлије. На том подручју истраживани су остаци римских грађевина и касноантичке некрополе са зиданим гробницама.²⁵² Пронађен је миљоказ који носи једноставан текст, *mil(ia) II*, па се може закључити да се ради о малој удаљености, вероватно од оближњег насеља (кат. бр. 13).²⁵³ У граду су откривени и сребрни новци из Драча (*Dugrachium*),²⁵⁴ који указују на јасне везе пута Наисус–Лисус са овим приморским лучким градом.²⁵⁵ Из Куршумлијске Бање, удаљене око 12 km, потичу миљоказ (кат. бр. 15)²⁵⁶ и вотивни споменици.²⁵⁷ Покрај

²⁵¹ TIR, K–34, Naissus, 11.

²⁵² У вези са местом античких остатака Ад Финеса, уп. Kanitz F. 1892, 117 sq.; Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951, 151; Стричевић Ђ, 1953, 191. Током више година истраживањима на некрополи руководила је Мирјана Љубинковић.

²⁵³ До недавно се сматрало да су у питању два миљоказа са овог места: један, који је пронашао Т. Ђорђевић (Ђорђевић Т. 1896, 60; CIL III, 14595), и други, који је забележио Н. Вулић (Вулић Н. 1909, 164, n° 101); први натпис је читан *MIL IX* (Ђорђевић), а други *mil(ia) II* (Вулић). Према месту налаза и сличности у размерама, у питању је очевидно исти споменик, а читање Н. Вулића чини се вероватнијим, уп. Petrović, P. 1979b, 132, n° 128.

²⁵⁴ У часопису *Старинар* број I наводи се: Г. Мих. Ст. Ризнић, *учитељ у Куршумлији поклоник је Српском археолошком друштву сребрни новац Аурелијанов и сребрн грчки из Драча, оба нађена у Куршумлији*, Ризнић М. Ст. 1884, 84.

²⁵⁵ Јоцић М. 1982, 74.

²⁵⁶ Petrović V. 2007b.

²⁵⁷ Petrović P. 1979b, 118–119, n° 104, 105.

римског пута који је пратио долину Топлице налази се праисторијски локалитет Плочник,²⁵⁸ као и остаци римске некрополе и терми надомак места Меровач и Баце.²⁵⁹ Још један сегмент археолошких истраживања на територији Куршумлије чини се веома значајним, а поткрепљен је скорашњим важним налазом. Ранији подаци указивали су да је у античко доба рударство било основа економског живота у читавом топличком крају и ширем региону који се наслања на источне огранке Копаоника и рудоносну област Леца. То је потврђивао сликотак од олова (*massa plumbea*),²⁶⁰ откривен 1951. године у селу Жуч код Куршумлије, који носи печат *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti) Q(vinti) G(norii)* и везује се за малобројне слитке из царских рудника до сада познатих у свету. *Quintus Gnorius*, чије име је на печату, вероватно је закупац рудника, можда из круга ослобођеника из далматске области Недунума у Либурнији.²⁶¹ Такву претпоставку подупиरे присуство многих досељеника из Далмације, веома рано потврђено у мезијским рудницама, на пример, на Космају. О рударима у Топлици посредно можда говори и жртвеник из Јанкове клисуре, посвећен Аполону у част цара Гордијана, будући да је култ Аполона и Дијане био веома раширен код рудара.²⁶²

Ипак, недостајали су чвршћи докази о рударском карактеру топличких области, њиховом административном уређењу и другим појединостима значајним за изнете претпоставке. Помишљало се да је *Catius Celer*,²⁶³ *pontifex* са жртвеника из Куршумлијске Бање,²⁶⁴ можда у вези са тимочким Луцијем Катијем Целером, који је у Тимакум Ми-

²⁵⁸ Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951, 207. Име Плочник можда је у вези са остацима коловоза римског пута (?).

²⁵⁹ Подаци о термама налазе се у музејској документацији у Прокупљу. Терме су истражене и конзервиране, и видљиве су са данашњег пута Прокупље–Куршумлија, Јордовић Ч. 1999.

²⁶⁰ Petrović P. 1979b, 138, n° 136.

²⁶¹ Dušanić S. 1977b, 163–167; Dušanić S. 1995a, 27–30.

²⁶² Petrović P. 1979b, 119–120, n. 106.

²⁶³ Petrović P. 1997a.

²⁶⁴ Petrović P. 1979b, 119, n° 105.

нусу²⁶⁵ 242. године подигао почасну базу Гордијану, у име II кохорте Дарданаца, али је та веза остала хипотетична.²⁶⁶ Луције Катије Целер, с друге стране, до тада није био забележен на другом месту. Његова висока функција у провинцији (намесник провинције?) и присуство у рудоносној тимочкој области лако су могли да се објасне рударским пословима које је обављао на царском домену у Тимакум Минусу. Потврду да се ради о истој личности донео је миљоказ са подручја Ад Финеса, пронађен 1875. године на прагу цркве Св. Николе у Куршумлији (кат. бр. 14).²⁶⁷ Натпис носи име „нашег“ намесника *L. Cattius Celer*, са титулом која му припада, *legatus Augusti propraetore*.

На подручју Ад Финеса налази се и место Балајнац, са касноантичким утврђењем и огромном цистерном у којој је пронађен мермерни споменик посвећен трачком коњанику. Одавде потиче и метална посуда са натписом,²⁶⁸ као и чувена бронзана глава византијске царице.²⁶⁹

Места која следе, *Vindenaе*, *Vicianum* и *Theranda*, смештена су на подручју Косова и Метохије.²⁷⁰

Виндене (*Vindenaе*),²⁷¹ према Појтингеровој табли, станица се налазила 60 миља (89 km) од Наисуса. Захваљујући сачуваном сегменту пута и остацима објеката, може се рећи да је била надомак

²⁶⁵ О Тимакум Минусу и римским натписима из долине Тимока, уп. Petrović P. 1995.

²⁶⁶ Vulić N. 1941–48, 82, n° 174; *AE* 1952, 191; Petrović P. 1975, 141, n° 39; Šašel A. et J., *ILLug.*, III, 1287; Petrović P. 1995, 76, n° 22. Текст натписа гласи: [Im]p(eratori) Caes(ari) M. Antonio | [Go]rdiano Pio Felici | [In]victo Aug(usto) trib(unicia) p(otestate) V | [c]o(n)s(uli) II p(atr)ia p(atr)iae proco(n)s(uli) coh(ors) |⁵ [I]Aurel(ia) Dardanor(um) | [G]ordiana devota | [n]umini maiestati | [q]ue eius dedicante | [Lu]cio Catio Celere |¹⁰ [leg(ato) Aug(usti) p]r(o)pr(aetore) Attico | [et Prae]textato | [co(n)s(ulibus)].

²⁶⁷ Текст натписа са миљоказу гласи: Imp(eratori) Caes(ari) | M. Antonio | Gordiano | P(io) F(elici) Invicto | Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate) |⁵ IIII co(n)s(uli) II p(atr)ia p(atr)iae | et Sabinae | Tranquilli | [nae] Aug(ustae) | [± 5] N E L(ucio) | Catio Celere | leg(ato) Aug(usti) | pr(o)pr(aetore), Petrović P. 1997a, 127.

²⁶⁸ Petrović P. 1979b, 140, n° 143.

²⁶⁹ О локалитету у Балајнцу, Оршић-Славетић А. 1935–1936, 170, 1; о бронзаној глави византијске царице, Срејовић Д. 1959.

²⁷⁰ Шкриванић Г. 1975, 52.

²⁷¹ TIR, K–34, Naissus, 132; *RE* IX, A 25; Kanitz F. 1892, 118; Miller K. 1916, 557; Vulić N., Premerstein A.v. 1900, 25; Čerškov E. 1957, 68.

Подујева, код села Главник, између старог и новог корита реке Лаб. Откривени су остаци насеља и луксузне римске виле са подним мозаицима, а један од њих носи представу Орфеја.²⁷² Одавде потичу и епиграфски споменици,²⁷³ а истраживана је и античка некропола из III или IV века.

Вицијанум (Vicianum),²⁷⁴ према Појтингеровој табли, станица је била 79 миља (117 km) удаљена од Наисуса, у правцу Лисуса, вероватно надамак Улпијане,²⁷⁵ код Угљара или Чаглавице, у близини Приштине и данашњег пута Приштина–Призрен. Ранији истраживачи поистовећивали су је са тврђавом Звечан изнад Косовске Митровице. На основу могуће промене античког имена *Viciano* (*Veclanum*), Домашевски је ову станицу смештао на простор данашњег Вучитрна.²⁷⁶ Такво мишљење је прихватио и Н. Вулић, али је касније топоним *Viciano* протумачио као искварен облик имена *Ulpiana*.²⁷⁷ По М. Мирковић,²⁷⁸ од станице *Vicianum* одвајала се деоница римског пута према Скупима, мада је то супротно подацима из Појтингерове табле. Иако нема података у античким изворима и итинерарима, постоји претпоставка да се код станице *Vicianum*, на путу Наисус–Лисус, одвајала још једна грана пута ка северу, која је долином Ибра, покрај Новог Пазара и Србиња (Фоча), избијала у област Неретве и Јадранског мора. Хипотезе о постојању овог пута темеље се на бројним остацима античких објеката.²⁷⁹

Теранда (Theranda),²⁸⁰ вероватно *Thermidava* коју помиње Птоlemeј,²⁸¹ према Појтингеровој табли била је 104 миље (154 km)

²⁷² Fidanovski S. 1986, 150; Фидановски С. 1993, 273, кат. бр. 95.

²⁷³ Vulić N. 1934a, 29–84, n° 53, 54.

²⁷⁴ TIR, K–34, Naissus, 131; Geogr. Rav., *Veclano*; RE VIII A 2045; Мирковић М. 1960, 249 sq.; Papazoglu F. 1969, 154, 214, 193; Mócsy A. 1970, 22, 25.

²⁷⁵ TIR, K–34, Naissus, 129; Čerškov E. 1969; Паровић-Пешикан М. 1982; Фидановски С. 1998, 258–349.

²⁷⁶ Domaszewski A. v. 1889, 146.

²⁷⁷ Vulić N. 1938a, 10.

²⁷⁸ Мирковић М. 1960, 249 sqq.

²⁷⁹ Čerškov E. 1957, 74; Мирковић М. 1960, 253; Мирковић М. 1971, 263.

²⁸⁰ TIR, K–34, Naissus, 124.

²⁸¹ Ptol. II, 15.

удаљена од Наисуса. Њена убикација везује се за територију Метохије, надамак места Сува Река или Љубижда, у долини реке Мируше, недалеко од Призрена. Ту су потврђени несумњиви трагови римског присуства.²⁸² Занимљив је податак код Птоlemeја да је *Thermidava* (Теранда ?) већ била у провинцији Далмацији, а не у Горњој Мезији. Како је сасвим извесно да је гранична линија између ове две провинције ишла реком Дрим, ни Теранда није могла припадати Далмацији. Такву претпоставку демантују и епиграфски налази код Жура и Џецана, на којима се помињу бенефицијари и војници мезијских легија VII Клаудије и IV Флавије.²⁸³

Преостале станице на путу према Лисусу: Габулеум (*Gabuleum*),²⁸⁴ Кревени (*Creveni*),²⁸⁵ односно данашњи Спаж, Вау и Дајес у доњем току реке Дрим, и Ад Пикаријас (*Ad Picarias*),²⁸⁶ данашња Пука, излазе из оквира Дарданије, односно Горње Мезије. Остаци ових насеља налазе се на подручју провинције Далмације. Треба ипак напоменути да убикација Габулеума за сада није решена. Да ли се ова станица налазила у области данашњег села Кушнин²⁸⁷ или места Добрушта,²⁸⁸ најзападније тачке присуства горњомезијских легија, што потврђује неколико натписа конзуларних бенефицијара,²⁸⁹ или пак на простору градића Кукс у Албанији, није сасвим јасно. Место Добрушта лежи на самој граници Србије и Албаније, која се, судећи по епиграфским подацима и геоморфологији, углавном поклапа са границом Дарданије, односно јужног дела Горње Мезије, и Далма-

²⁸² За убикацију места *Theranda*, Miller K. 1916, 557; Čerškov E. 1957, 71–72.

²⁸³ Жур: Вулић Н. 1931, н° 321, 325; Џецан: *CIL* III, 8289; Čerškov E. 1957, 71–72.

²⁸⁴ Јоцић М. 1982, 75.

²⁸⁵ TIR, K–34, Naissus, 37.

²⁸⁶ TIR, K–34, Naissus, 12.

²⁸⁷ Јоцић М. 1982, 75.

²⁸⁸ TIR, K–34, Naissus, 44.

²⁸⁹ Вулић Н. 1931, н° 321: *VII Claudia*, n. 325; *IV Flavia*, из места Добрушта или Добруца.

ције.²⁹⁰ У Лисусу (Љешу), последњој станици римског пута,²⁹¹ археолошки је потврђен фортификациони систем, са кулама и бедемима који чине горњи град (акропољ), као и подграђе. Настао је у IV веку пре Христа, на темељима старијих градњи из VI века. Према казивањима Диодора Сикулуса,²⁹² као колонију Сиракузе Лисус је основао Дионисије I, 385. године пре Христа. Полибије²⁹³ описује опсаду овог јаког утврђења током Првог македонског рата, 213. године пре Христа, и доноси подробен опис античког насеља. Како потврђује Цезар, град је изгледа имао значајну луку на мору.²⁹⁴ У византијско и отоманско доба акропољ Лисуса и даље је коришћен као утврђење.

Рударски центри у западној Дарданији

Први рударски центри настали су надомак Сочанице и недалеко од Грачанице, а у римским итинерарима нису забележени.²⁹⁵ Поред њих су биле смештене мање војне јединице, чији је примарни задатак био да одржавају ред и штите руднички регион. Сталним порастом броја становника, који су царским декретима досељавани углавном из хеленофоних области на малоазијској обали,²⁹⁶ наведени центри постали су романизована насеља и убрзо су добили муниципални статус. Насеље крај Грачанице, како показују писани споменици, стекло је ранг муниципијума у време Трајана и добило је назив Улпијана (Ulpiana).²⁹⁷ Током друге половине II века исти статус задобило је и сочаничко насеље, под именом Муниципијум Дарданорум (Municipium DD / Municipium Dardanorum?).²⁹⁸ О старости ових градова донекле

²⁹⁰ Papazoglu F. 1969, 150.

²⁹¹ TIR, K-34, Naissus, 79.

²⁹² Diodor. Sic. XV, 13, 14.

²⁹³ Pol. VIII, 15-16.

²⁹⁴ Caes., *Bell. civ.* III, 26-29.

²⁹⁵ Čerškov E. 1965, 80; Čerškov E. 1969, 34; Душанић С. 1980, 28-29.

²⁹⁶ Čerškov E. 1965, 84; Dušanić S. 1971, 254, 258.

²⁹⁷ TIR, K-34, Naissus, 129; Čerškov E. 1969, 42-43.

²⁹⁸ TIR, K-34, Naissus, 89.

сведочи и одсуство њихових имена са списка станица и градова на траси пута од Наисуса до Лисуса. Формирањем нових муниципијума, руднички ревири и даље остају под непосредном контролом царских управника, окружени територијом која је била додељена муниципалним властима.²⁹⁹ Велике земљишне поседе на територији данашњег Косова држали су и чланови сенатске породице Фурија.³⁰⁰ Услед таласа економских криза у Царству, крајем III века наступа период опште стагнације, пре свега рударске делатности у насељима западне Дарданије. Упркос реформама у доба Аурелијана, Муниципијум Дарданорум код Сочанице лагано замире, док Улпијана наставља да живи током последњих векова антике. Аурелијановим реформама територија Горње Мезије подељена је на неколико мањих провинција, а област западне Дарданије припојена је новоформираној провинцији Дарданији. Убрзо после доношења Миланског едикта (313. године), Улпијана је постала важно епископско седиште, о чему сведоче акта црквеног сабора у Сердици 343. године.³⁰¹ У два наврата Улпијану су заузимали Готи, а претрпела је разарање и у великом земљотресу 518. године. У време Јустинијана град је додатно заштићен новим бедемима и добио је назив Друга Јустинијана (*Iustiniana Secunda*).³⁰²

Новцима византијског цара Ираклија, и то из првих година његове владавине, одређени су датуми коначног страдања градова у Дарданији под налетима Авара и Словена.³⁰³

Археолошким ископавањима установљено је да је Улпијана била опасана бедемима дебљине до три метра, који су на сваких тридесетак метара ојачани потковичастим кулама. Основа утврђења била је у облику неправилног четвороугла. Откривена је и северна капија, фланкирана кулама потковичасте основе. У унутрашњости

²⁹⁹ Dušanić S. 1971, 250.

³⁰⁰ Фидановски С. 1998, 294.

³⁰¹ Паровић-Пешикан М. 1982, 57: међу учесницима сабора, у актима се помиње и епископ Македонијус из Улпијане.

³⁰² Фидановски С. 1998, 344.

³⁰³ Ковачевић Ј. 1969, 73; Петровић П. 1976b, 45.

града налазили су се ранохришћанска базилика и делови већег комплекса објеката, каткад украшени подним мозаицима. У источном делу града потврђена је фортификација већих димензија и квадратне основе.³⁰⁴ Истраживана је и северна некропола, а почетком осамдесетих година прошлог века откривен је и комплекс металуршких пећи. Монументална грађевина са подовима обложеним мозаиком ископана је у јужном делу града, где се можда налазио и форум, а у западном делу сачувани су остаци капије.³⁰⁵

Истраживањима Муниципијум Дарданорума откривени су: форум, базилика, делови терми, детаљи мањих грађевинских објеката и некрополе.³⁰⁶ На форуму су се налазила два објекта, можда магацини олова и племенитих метала, као и грађевина квадратне основе, која је протумачена као Антинојев храм.³⁰⁷ Базилика се састојала од правоугаоног отвореног атријума са полукружном екседром и простране тробродне дворане, са апсидом у оси средњег брода. На ширем простору града констатоване су четири некрополе. Међу многобројним вредним покретним налазима су различите металне алатке за копање руде, као и тегови са назначеном тежином, за мерење различитих производа од претопљене руде. Пронађени су и руднички новци емитовани у доба Трајана.³⁰⁸

Епиграфски споменици нађени приликом археолошких истраживања насеља код Сочанице указују на сложену структуру административне управе и на разнолик етнички састав становништва, што посебно потврђује присуство Антинојевога култа из Битиније.

³⁰⁴ Čerškov E., Popović Lj. 1957; Čerškov E., Popović Lj. 1958; Čerškov E. 1959; Čerškov E. 1960.

³⁰⁵ Цветковић-Томашевић Г. 1983; Parović-Pešikan M. 1985; Parović-Pešikan M. 1986; Паровић-Пешикан М. 1987; Паровић-Пешикан М. 1989.

³⁰⁶ Čerškov E. 1965.

³⁰⁷ Dušanić S. 1971.

³⁰⁸ О налазима римског рудничког алата, уп. Čerškov E. 1965, 92, п. 145; Davies O. 1965.

НАИСУС–СКУПИ (NAISSUS–SCUPI)

Према Појтингеровој табли, путеви Наисус–Лисус и Наисус–Скупи имали су заједничку трасу до Хамеума, где се одвајала посебна цеста према југу, ка Скупима. У овом итинерару, међутим, тај друм је представљен само линијом, без назначених станица које су свакако постојале на тако дугој деоници. Та очигледна погрешка кописте, као и околност да на деоници између Скупа и Стоба има неколико станица које је продужавају за више од 60 миља, подстакла је многе спекулације. Идентификујући Ад Херкулем, јужно од Наисуса, са хомонимном станицом на путу Скупи–Стоби, К. Милер је станице са овог сектора пренео на сектор Наисус–Скупи, тако да је добио следећи редослед: *Naissus XIII Ad Herculem VIII (непозната станица) XXX Ad Fines XXXV Anausaro XII Бања XXI Scupi*.³⁰⁹ Н. Вулић је начинио корак даље у истом правцу; Бању са Појтингерове табле идентификовао је са Врањском Бањом, а избацивши непознату станицу (наведену код Милера) довео је у склад растојање између Наисуса и Врањске Бање од 66 миља (98 km).³¹⁰ Покушаји рестаурације Појтингерове табле на деоници Наисус–Скупи настављени су и трају до данас. Прихватајући раскрсницу код Хамеума, А. Мочи ову станицу идентификује са Урошевцем, а деоницу пута југозападно од Наисуса реституише на следећи начин: *Naisso VIII Presidio VIII Ad Herculem XXXV Ad Fines XII Бања*, при чему Бању са Појтингерове табле идентификује са Куршумлијском Бањом.³¹¹ М. Мирковић раскрсницу смешта код Вицијанума, а овој деоници даје следећи ток: *Naisso XIII Ad Herculem VI Hamteo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XII Anausaro XXXV Ad Fines VIII Ad Herculem VIII Scupis*.³¹² Ослонац за такву тврдњу ауторка налази у чињеници да се на једном миљоказу из околине Качаника

³⁰⁹ Miller K. 1916.

³¹⁰ Вулић Н. 1925.

³¹¹ Mócsy A. 1970, 18 sq.

³¹² Мирковић М. 1960, 249 sqq.

бележи растојање од 200 миља (кат. бр. 9).³¹³ Како Качаник лежи на деоници Вицијанум–Скупи, она с правом закључује да је тако велико растојање могло бити измерено само од главног града провинције Горње Мезије, дакле од Виминацијума. Из тога проистиче да цеста коју Појтингерова табла бележи од Виминацијума до Наисуса даље води Топличком долином до Вицијанума, а одатле, преко Качаника, до Скупа.³¹⁴

На овом степену истражености тешко се може доћи до сигурног решења. У долини Јужне Мораве пак регистровано је више локалитета (Курвинград, Мала Копашница, Грделица, Вучје и др.) који указују да је поред ове реке водио најкраћи пут који је повезивао Наисус са Скупима, преко Бујановца, Ристовца и Куманова. С друге стране, не може се искључити ни могућност да је, осим главне цесте према Куршумлији и даље, према Косову, један пут можда водио од Хамеума на југ и да је повезивао долине Јабланице и Пусте реке, где се данас налазе бројна археолошка налазишта (Бреговина, Леце, Газдаре и др.). Једном речју, путник који је из Наисуса ишао на југ имао је више могућности при избору пута који ће следити. За сада није могуће утврдити који је пут изабрао састављач Појтингерове табле.

Скупи (SCUPI)

Према сведочењима првих истраживача, римски град Скупи налазио се недалеко од данашњег Скопља.³¹⁵ За убикацију античког насеља постојало је више хипотеза. Према В. Томашеку, Скупе је требало тражити далеко од Скопља, негде у околини данашњег Лесковца.³¹⁶ На основу археолошких налаза и епиграфских споменика, тачну

³¹³ *CIL* III, 8270.

³¹⁴ Мирковић М. 1960, 249 sqq.

³¹⁵ TIR, K-34, Naissus, 112; Јованова Л. 1996, 373.

³¹⁶ Tomaschek W. 1881, 437.

локацију античког насеља први је установио А. Еванс.³¹⁷ Новија истраживања су потврдила његову тезу, па се може говорити о простору удаљеном свега 5 km од данашњег Скопља, на подручју села Злокућани, у подножју узвишења Зајчи рид. У писаним изворима, први помен Скупа, и то као једног од трачких градова, највероватније у време римских похода на Дарданију, налазимо код Лепида, чије податке је преузео и Стефан Византинац.³¹⁸

Код Птоlemeја, Скупи су један од четири града Дарданије, у унутрашњости провинције Горње Мезије. У осмој књизи *Географије*, једина два града у Горњој Мезији за које наводи податке о трајању најдуже обданице и географској дужини западно од Александрије су Скупи и Рацијарија.³¹⁹ То је, заправо, једини писани извор о Скупима из времена раног Царства.

Кроз Скупе су сигурно пролазили многи римски императори, с обзиром да се град налазио на главном друму који је повезивао Вија Егнацију са Дунавом. Нажалост, о њиховим посетама може се само претпостављати јер их биографије царева не помињу. Ипак, чини се вероватним да је током једног путовања у Скупима боравио Хадријан, чему у прилог иде и атрибут *Aelia* за ову флавијевску колонију.³²⁰ Изградња позоришта такође је могла бити повезана са Хадријановом посетом.³²¹ И посвете Септимију Северу и Каракали могу се довести у везу са њиховим проласком преко Македоније у правцу Горње Мезије, 202. године, а можда је и Филип Арабљанин, при повратку из Меспотамије у Рим, након успостављања мира са Персијанцима, прошао кроз Скупе.³²²

Јединствен помен овог града у неком историјском тексту из времена Царства је писмо Клаудија II упућено Регалијану, у коме сла-

³¹⁷ Evans A. J. 1885, 87

³¹⁸ RE XII, col. 2066.

³¹⁹ Ptol. VIII, 12, 5.

³²⁰ Mirković M. 1968, 63.

³²¹ Вулић Н. 1961, 20.

³²² Dragojević-Josifovska B. 1982, 60, n° 21, 22.

ви његову победу против варвара, извојевану надомак Скупа.³²³ Ипак, овај документ сматра се лажним.³²⁴ Писана сведочанства о Скупима бројнија су из периода позног Царства. У то време Дарданија је била посебна провинција. Иако недостају чврсти докази, престоница касноантичке провинције Дарданије, још од њеног оснивања, вероватно је била управо у Скупима.³²⁵ Као престоницу Скупи се срећу само у црквеним актима с краја V века и у Хијерокловом *Синекдемосу*, с почетака Јустинијанове владавине.³²⁶ Појтингерова табла помиње Скупе на погрешан начин, под исквареном формом Скунис (Scunis), као станицу на путу који је повезивао Стоби са Хамеумом и Наисусом. У Равенатовој космографији јавља се исправан назив града, тј. Скупис (Scupis). Нотиција Дигнитатум наводи Скупенсес (Scupenses) међу *pseudo-comitatenses*, под заповедништвом *magister militum per Illyricum*.³²⁷

На прелазу IV у V век Скупи се помињу у поеми Паулинуса из Ноле, посвећеној великом хришћанском мисионару, ремесијанском епископу Никети. Подсећајући на Никетин повратак у Дакију, после дугог путовања, Паулинус наводи: *Ibis et Scupos patria propinquos Dardanus hospes*.³²⁸ У вези са варварском инвазијом у IV и V веку Скупи се не помињу, али је град вероватно тада претрпео велике штете и разарања, као што је био случај и са другим местима у Илирикуму. У актима црквеног сабора у Сердици, 343. године, наводе се као епископско седиште. Дакус, један од четири представника дунавских области на том сабору, могао је бити епископ читаве провинције Дарданије, са центром у Скупима.³²⁹

³²³ HA, XXIV, tit. Trig. 10, 11: *Pertulerunt ad me ... qualis apud Scupos in pugnando fueris, qout uno die proelia et qua celeritate confeceris*.

³²⁴ RE I A, col. 463.

³²⁵ Прво помињање провинције Дарданије налазимо у *Laterculus Veronensis*-у, за чије датавање уп. Stein E. 1959, 437 sq., n. 22.

³²⁶ Hier. *Synekd.* 655, 8.

³²⁷ Not. Dign., Or. IX, 43.

³²⁸ Petrović P. 1979b, 52.

³²⁹ Zeiller J. 1918, 149.

Године 528. Дарданију и Скупе погодио је снажан земљотрес, и то је последњи датум који се везује за овај град. После тога о њему нема трагова у писаним изворима,³³⁰ мада се у корену словенског назива Скопље до данас сачувало античко име Скупи.

Настанак колоније

Не постоје прецизни подаци о датуму оснивања колоније, али је опште прихваћено да се то догодило у време Флавијеваца. Атрибут *Flavia*, који најчешће прати назив колоније,³³¹ као и триба *Quirina*, у коју су били уписани и Веспасијан и његови синови, потврђују ово мишљење.³³² Под Флавијевцима Скупи примају нове досељенике и добијају ранг римског града. То је било прво насеље на подручју Мезије које је стекло статус колоније насељавањем легијских ветерана (*deductio*), познатих са неких епиграфских споменика,³³³ као *deductus Scupos* или *deducticius*.³³⁴ То су углавном били ветерани легије VII Клаудије.

Иако није могао да познаје натписе на којима се назив колоније наводи формулом *F.F.D.*,³³⁵ Корнеман је настанак колоније, додуше уз одређене резерве, везивао за време Веспасијана.³³⁶ Полазећи од назива који је допунио као *F(lavia) F(elix) D(omitiana)*, Н. Вулић је означио Домицијана оснивачем колоније, не искључујући ни могућност да је Веспасијанов млађи син поново основао већ постојећу колонију.³³⁷ По Ритерлингу, први колони су у Скупима насељени под

³³⁰ Marcell. com. *Chron.* ad a. 518.

³³¹ Њен назив јавља се у четири различита вида, *col(onia) Fl(avia) Fel(ix) Dar(danorum)*, *col. F. F. D.*, *col(onia) Fl(avia) Scupinorum* и *col(onia) Scupinorum*, Dragojević-Josifovska B. 1982, 25.

³³² *CIL* III, 1460.

³³³ Dragojević-Josifovska B. 1982, 82–85, n° 52, 53, 54, 56.

³³⁴ О насељавању војних ветерана на подручју Скупа, Birley E. 1986, 210; Ферјанчић С. 2002, 70–78, 282–285.

³³⁵ Dragojević-Josifovska B. 1982, 74–75, n° 42; 78, n° 46.

³³⁶ *RE* IV, col. 547.

³³⁷ Vulić N. 1909, 146.

Веспасијаном, и то ветерани легије VII Клаудије, док А. Мочи пресељење легионара везује за почетак Домицијанове владавине, пре његове кампање против Дачана.³³⁸ Б. Драгојевић-Јосифовска скраћеницу *D.* из формуле *F.F.D.* разрешава као *D(ardanorum)* и сматра вероватнијим да су Скупи постали колонија под Веспасијаном, на основу натписа који град помиње као [*col(oniae) Fl(aviae) (?)*] *F(elicis) Dar(danorum)*.³³⁹

Осим припадника легије VII Клаудије, који су учествовали у планском насељавању, међу прве досељенике на територију Скупа убраја се и ветеран легије IV Македонске (*IV Macedonica*).³⁴⁰ Он се овде населио још пре оснивања колоније, као и ветерани легија које су се налазиле на територији Мезије у другој половини I века, нарочито *I Italica*, *V Alaudae* и *V Macedonica*. Порекло ових војника, по правилу, наведено је у епитафима. Потицали су углавном из западних области, Шпаније, Нарбонске Галије и северне Италије. Ветерани легије VII Клаудије, која је била стационирана у Далмацији пре премештања у Мезију, као свој завичај наводе Салону (*Salona*), Курикту (*Curicta*), Аквилеју (*Aquileia*) и Плацентију (*Placentia*). Епиграфски споменици на којима се помиње триба *Scaptia* можда су припадали војницима из северне Италије или из Македоније. Један војник VII Клаудије потиче из Беритуса (*Berytus*) у Сирији, док је други, из легије V Македонске, дошао из Стоба.³⁴¹

Иако се налазила на крајњем југу провинције Горње Мезије, нова ветеранска колонија није била изван догађаја који су потресали дунавски лимес у епохи Флавијеваца и Трајана. Њен стратешки значај у то време огледао се у присуству различитих војних снага (*I Italica*, *III Augusta*). Помен војника легије *I Italica*, чији се логор Нове

³³⁸ Mócsy A. 1970, 67 sq. У вези са овим питањем cf. Dragojević-Josifovska B. 1982, 25 sq; Dušanić S. 1996, 41–51.

³³⁹ Dragojević-Josifovska B. 1982, 57–58, n° 15.

³⁴⁰ Dragojević-Josifovska B. 1982, 72–73, n° 39.

³⁴¹ Dragojević-Josifovska B. 1982, 26.

(*Novae*) налазио на Дунаву, С. Душанић повезује са Домицијановим походима против Дачана и претпоставља да је у Скупима била главна база ратних операција.³⁴² Нешто касније, припадници легије VII Клаудије провели су неко време у Скупима, о чему говори посвета једног центуриона у славу легије.³⁴³

Током II века Скупи су били база за регрутовање легионара у горњомезијске легије и преторијанске кохорте. На латеркулуму из Виминацијума, који чува имена 120 војника легије VII Клаудије из 169. године, 33 војника су потицала из Скупа.³⁴⁴ Половина тих војника били су нови римски грађани, који су задобили грађанско право у време Марка Аурелија. Многи од њих припадали су локалном становништву, што потврђују њихови когномени: *Bithus*, *Daizo*, *Dassius*, *Mestrius*, *Mestula*, *Sausa*. Изненађујуће је да су војници са чиновима подофицира и официра пореклом били Римљани (један *tesserarius*, *cerarius*, *interpres*, двојица *stratores*, један *beneficiarius consularis* и један *beneficiarius tribuni*). У легији IV Флавији, која се стационарала у Сингидунуму, зна се само за два легионара са подручја Скупа, што се не може приписати случајности налаза. Велики број војника пореклом из Скупа јавља се у латеркулима преторијанаца у Риму.³⁴⁵

Према подацима са натписа, муниципална организација Скупа није се много разликовала од других колонија у Царству. Епиграфски извори помињу сенат колоније (*ordo coloniae*,³⁴⁶ *splendidissimus ordo coloniae*³⁴⁷), његове чланове, декурионе, друге цивилне службенике и свештенике: *quaestor*, *aedilis (aedilicius)*, *duumvir*, *duumvir quinquennalis*, *pontifex*, *augur*. О компетенцијама курије и магистрата за сада нема података. Најстарији чиновници муниципалне адми-

³⁴² Dušanić S. 1996, 41–45.

³⁴³ Dragojević-Josifovska B. 1982, 24.

³⁴⁴ Mirković M. 2004, 211–220.

³⁴⁵ *CIL* VI, 533; *CIL* VI, 3205

³⁴⁶ Dragojević-Josifovska B. 1982, 88, n° 62.

³⁴⁷ Dragojević-Josifovska B. 1982, 89, n° 63.

нистрације, тј. они из првих деценија постојања колоније, припадају слоју војних и цивилних колона.

Релативно често се помињу *seviri augustales*³⁴⁸ и *augustales*,³⁴⁹ богати ослобођеници, па су Скупи, осим Тимакум Минуса,³⁵⁰ за сада једино место у Горњој Мезији где се јављају *seviri*.³⁵¹

Археолошка истраживања

Град је изграђен по правоугаоном плану, са неправилном североисточном страном. Са југоистока га је штитио солидан бедем дебљине 3.2 m, ојачан јарком широким око 60 m. Површина насеља у унутрашњости бедема (*intra muros*) била је већа од 40 хектара.³⁵²

Улице су биле широке и поплочане, а једна је водила ка позоришту, које је готово потпуно археолошки истражено.³⁵³ Потиче из Хадријанове епохе, а било је пространије и величанственије од позоришта у Стобима, од кога се разликује и по типу градње карактеристичном за источне делове Царства. Између 1966. и 1969. године обављена су систематска истраживања југозападно од позоришта, током којих је откривено више објеката, међу којима и монументална тробродна базилика са двоструком апсидом окренутом у правцу североистока. Под и зидови базилике украшени су мозаицима и декоративном пластиком изузетне уметничке вредности. Године 1973, мањим ископавањима североисточно од овог места, ближе позоришту, откривено је неколико грађевина, вероватно из IV века, од којих је једна идентификована као купатило. Још једна велика тробродна базилика у истом сектору истражена је између 1974. и 1978. године.³⁵⁴

³⁴⁸ Dragojević-Josifovska B. 1982, 50, n° 3; 92–94, n° 70, 71, 73.

³⁴⁹ Dragojević-Josifovska B. 1982, 68–69, n° 34; 95–97, n° 74, 75, 76.

³⁵⁰ Petrović P. 1995, n° 23.

³⁵¹ О ветеранској колонији Скупи, уп. Ферјанчић С. 2002, 70–83.

³⁵² Mikulčić I. 1973; Јованова Л. 1996.

³⁵³ Вулић Н. 1961, 1–24; Јанкиевски Т. 1998, 60–67.

³⁵⁴ Dragojević-Josifovska B. 1982, 31.

Током разних грађевинских радова констатовани су остаци грађевина са мозаицима и фрескама, и то на више места. Између два светска рата откопани су темељи објеката изван бедема, у равници југоисточно од села Бардовци и на његовој северној периферији, у подножју брда Црквени рид. Рекогносцирањем недалеко од места где се вероватно налазио јужни угао града, идентификовани су остаци моста, а надомак северне капије утврђени су сегменти античког акведукта, који је водио према северу.

У подножју бедема простирале су се некрополе. Делимично су истражене велика источна и мања јужна некропола западно од моста, као и скупине гробница у западном делу града и на његовој периферији.

Путеви у области града

Територијом колоније Скупи пролазио је велики балкански пут, који је спајао Дунав са Егејским морем. Полазећи од Тесалонике, повезивао је градове као што су Еидомена, Стоби, Скупи и Наисус, и излазио је на Дунав код Виминацијума. Његова траса углавном је позната захваљујући Појтингеровој табли и сачуваним миљоказима.

О деоници од Стоба до Наисуса, која нас највише и занима, подаци са Појтингерове табле очигледно садрже грешке, због којих је тешка, а понекад и немогућа реконструкција трасе и локализација станица.

Укупна раздаљина између Стоба и Скупа, назначена на Појтингеровој табли, износи 115 римских миља, тј. око 173 km, док је реална удаљеност између ова два града свега око 85 km. Стога можемо претпоставити да поједине станице између Скупа и Стоба не припадају овој релацији већ следећој деоници пута, од Скупа до Наисуса. Понуђено је више корекција, од којих ниједна није сасвим прихватљива.³⁵⁵ Узимајући у обзир миљоказе, остатке путева и карактер

³⁵⁵ Petrović P. 1979b, 27, 29.

појединих локалитета, и одустајући од покушаја идентификовања са станицама означеним на Појтингеровој табли, Б. Драгојевић-Јосифовска предлаже следећу путању на овом сектору.³⁵⁶ Полазећи од Стоба, пут је прелазио провинцијску границу између утврђења Слп и Сопотско кале, надомак Влахчана. Пратио је, затим, леву обалу Вардара и доспевао до Пчиње, узводно од њеног ушћа. Одатле се пружао дуж леве обале ове реке, пролазио између утврђења Козле и Бадер, остављајући са леве стране насеље Блаце, где је вероватно била бенефицијарна станица. Даље је настављао између Таора и Катланова (Aquaе), о чему сведоче миљокази и археолошки материјал (кат. бр. 10, 11).³⁵⁷ Од Катланова пут је водио према Скупима, пролазећи близу насеља Петровец и Белимбегово.

Од Скупа су два пута водила према северу. Један је пратио ток Лепенца, остављајући са десне стране насеља Бразда и Чучер. Пролазио је надомак места Ђенерал Јанковић, одакле потичу миљокази (кат. бр. 5, 6, 7),³⁵⁸ и настављао кроз Качаничку клисуру према Вицијануму и Наисусу.³⁵⁹ Други пут се пружао у правцу североистока, пролазећи крај места Лопате, западно од Куманова, где се вероватно налазила царинска станица *Lamud(um?)*,³⁶⁰ затим кроз Лојане и Прешевски кланац, и настављао према Наисусу. Не можемо сигурно да проценимо који се од ова два пута налазио на сегменту Појтингерове табле, мада је извесније да се радило о првом путу, који се код Вицијанума спајао са трасом Наисус–Лисус. У нивоу станице *Lamud(um?)* један споредни пут се одвајао од главног и водио је ка истоку, вероватно истом трасом која и данас, као и у средњем веку, иде у правцу Ђустендила. Пролазио је покрај подножја базалтне стене Жеглигово, надомак места Младо Нагоричино, где су потврђени остаци римског

³⁵⁶ Dragojević-Josifovska B. 1982, 19.

³⁵⁷ Dragojević-Josifovska B. 1982, 158–159, n° 203, 204.

³⁵⁸ Dragojević-Josifovska B. 1982, 155–156, n° 195, 196, 197.

³⁵⁹ Čerškov E. 1969, 47, 126.

³⁶⁰ TIR, K–34, Naissus, 80; станицу *Lamud(um?)* потврђује натпис, уп. Dragojević-Josifovska B. 1982, 162–164, n° 209.

утврђења од стратешког значаја. Потом, прешавши реку Пчињу надомак насеља Војник, ишао је крај подножја Градишта, близу места Ругинце, и даље је настављао преко Страцина и Криве Паланке према Пауталији (Ћустендил). Вероватно је постојао још један пут, који је водио ка Тракији. Како је полазио од Катланова, морао је да се пење левом обалом Пчиње, све до Градишта надомак насеља Пчиња, а затим да заокрене ка истоку, пролазећи јужно од места Клечковце. Настављао је долином Криве реке, покрај села Довезенце, Бељаковце и Коњух где се налазила царинска станица Визијанум (*Vizi(anum?)*), и надомак трако-мезијске границе, прикључио се путу који је долазио од станице *Lamud(um?)*. Од Катланова је можда ишао и пут у правцу истока, преко Катлановске Бање, ка равници Овче поље у провинцији Македонији.³⁶¹

³⁶¹ Dragojević-Josifovska B. 1982, 20.

ЗАКЉУЧАК

Сматрам значајним да у последњим редовима укажем на кључне идеје које су произашле из обраде ове сложене теме. Ради се, дакле, о покушају саопштавања и сублимирања значајних тренутака из историје предримске Дарданије, као и указивања на сву сложеност, специфичан положај и посебну структуру Дарданије у оквиру провинцијске организације Царства. Актуализовањем дефинисања граница римске Дарданије у саставу провинције Горње Мезије и позивањем на епиграфске податке и писане изворе, указано је да се њене међе могу померити северније од Западне Мораве, територије Наисуса и Тимакум Минуса. Ступајући на историјску сцену Дарданије, Римљани се нису много мешали у шаролику и постојану друштвену структуру и хијерархију новоосвојених области. Привучени рудним богатствима Дарданије и жељом за проширењем границе Царства на Дунав, најпре су формирали главне друмове, које бележе итинерари, и то упоредо са правцима предримских саобраћајница. Чињеница да се поједини важни градови, попут Улпијане и Муниципијум Дарданорума, за разлику од Скупа и Наисуса, не помињу у итинерарима говори, међутим, о старости градова и комуникација. Јасном дедукцијом издвојене су следеће фазе у развоју насеља и саобраћајница у Дарданији:

I Предримска фаза, коју одликују викуси и ретка градска насеља подизана у виду рефугијума, као седишта локалног племства, трговаца и занатлија. Путна мрежа била је условљена природом терена и људском потребом за кретањем и трговином. Овим саобраћајницама пролазиле су војске, али и утицаји напредније грчке и македонске културе.

II Раноримска фаза, одликује се настанком првих урбаних средишта ширих области. Саобраћајнице углавном прате већ уходане трасе предримских путева, а тим цестама су углавном пролазиле војске, као и логистичка подршка трупама на лимесу (I век).

III Развијена римска фаза, настаје већ у II и III веку, када на развој насеља доминантно утичу рудна и друга природна богатства Дарданије, а главни путеви добијају пре свега трговачки и економски карактер. Око главних саобраћајница временом је настала густа мрежа локалних путева. Услед великих рудних богатстава и развијене експлоатације царских рудника, друмовима су пролазили богати товари метала ка другим деловима државе. Такви транспорти привлачили су пљачкаше (латроне), па је присуство војске у станицама покрај друмова било неопходно и после успостављања чврсте границе на лимесу. Без обзира на добру организацију заштите и поправки путне мреже, тешко је, међутим, замислити како су се велики терети (руде) транспортовали сувоземним путем. Претпоставка о делимичном коришћењу речних токова за превоз до најближих лука на Јадранском и Егејском мору стога ће ускоро доживети пуну научну афирмацију.

Нажалост, трагови античких путева на подручју Дарданије веома су мало сачувани. Разлог томе лежи у чињеници да су познији, средњовековни и модерни путеви углавном грађени на трасама античких друмова и да сама структура терена није погодвала очувању виднијих трагова римских цеста. Сигурно је да тако лошу сачуваност треба приписати и сталним девастацијама од стране локалног становништва. Уосталом, сличну судбину доживели су и други споменици римског градитељства.

Résumé

DARDANIE DANS LES ITINERAIRES ROMAINES

LES VILLES ET LES AGGLOMERATIONS

La péninsule balkanique, située dans le sud-est du continent européen, a longtemps été considérée comme difficilement traversable, du fait de nombreuses montagnes couvertes de forêts denses et de terrains peu abordables. Cependant, la région est sillonnée par les vallées du Danube et de rivières telles la Morava, le Vardar, la Nišava, le Timok, la Toplica, le Drim, qui ouvrent des voies de communication nettes. Comme selon une règle, les cours de ces rivières creusent dans la roche des défilés étroits, en reliant les bassins spacieux et fertiles, qui attireront par leur caractère paisible différentes communautés humaines depuis les confins des temps. Les massifs montagneux et les hauteurs en bordure des bassins, qui abondent souvent en mines, fournissent une bonne source de matières premières pour le développement de la métallurgie et la stimulation du commerce. Les Dardaniens, un des peuples préromains, occupaient les territoires centraux des Balkans encore à l'époque de la préhistoire. En me limitant à la période antique de la Dardanie, je ne parlerai pas de l'ethnogenèse des Dardaniens. Le *terminus post quem* de mon livre sera l'époque à laquelle les Dardaniens commencent à intéresser les écrivains grecs, l'époque où ils représentent un peuple déjà constitué, dans un territoire qu'ils peupleront pendant l'Antiquité.

Les Dardaniens ont été mentionnés pour la première fois par Justin, qui en parle comme de l'une des tribus contraintes par Philippe II à reconnaître l'autorité suprême macédonienne. Pendant la lutte des diadoques, à l'époque où Lysimaque créait son empire, dans les années 284–281 avant J.C., les Dardaniens s'étaient apparemment libérés du pouvoir ma-

cédonien et sont très rapidement devenus une menace permanente aux frontières septentrionales de la Macédoine. Les documents mentionnent davantage les Dardaniens à l'époque de la grande invasion des Celtes, en 279 avant J.C. Notamment, un roi Dardanien, dont le nom reste inconnu dans les documents, a proposé au roi macédonien Ptolémée Kéraunos une aide de 20 000 soldats. Kéraunos refusa avec dédain l'offre de son ennemi barbare, en sous-estimant quelque peu la puissance des guerriers celtes, et trouva la mort lors du conflit avec ces derniers. Comme il est connu, les Celtes n'ont été enfin arrêtés et battus que près de Delphes. En se retirant vers le nord, ils ont traversé la Dardanie, où ils ont été complètement anéantis, selon les sources. Ceci est quand même grandement exagéré, car nous savons que de petits groupes de Celtes se sont installés près du confluent de la Save et du Danube, sous le nom de Scordisques. Il n'y a plus eu de mention importante des Dardaniens jusqu'aux années trente du 3ème siècle avant J.C. C'est à cette époque que commence une période de guerres permanentes entre Dardaniens et Macédoniens. Avec l'arrivée des Romains dans la région de l'Illyrie en 200 avant J.C., les Dardaniens se rangent du côté de la République et consolident considérablement leurs positions vers la Macédoine, en occupant le royaume de Péonie. Cependant, à partir de 168 avant J.C., suite à la défaite de Persée, et surtout à partir de 148 avant J.C., lorsque la Macédoine cessa d'être indépendante et tomba sous le pouvoir romain, les Dardaniens, privés du butin permanent qu'ils s'assuraient en pillant de leur voisin méridional, entrèrent en confrontation avec Rome. Bien que sévèrement battus par les Romains en 75 avant J.C. au cours de la campagne de Curion, les Dardaniens sont apparemment restés indépendants jusqu'à la période d'Auguste, plus précisément jusqu'à la fin de la guerre de Mésie, en 28 avant J.C.

La conquête définitive de la Dardanie par Rome est donc liée aux débuts du règne d'Auguste, et le rattachement administratif à l'Empire à la constitution de la province Mésie, en 15 avant J.C. Par le partage de la Mésie à l'époque de Domitien, la Dardanie devient partie de la province de Mésie Supérieure nouvellement constituée. Cependant, la Dardanie qui est

le sujet de mon livre doit être considéré comme un complexe minière de la province de Mésie Supérieure, sous contrôle du trésor impérial, *fiscus*. Si on ne tient pas compte des territoires légionnaires et municipal, ainsi que des domaine privé, le territoire de la Mésie Supérieur était divisé, selon S. Dušanić en quatre grande unité qui ont été appelées d`après les tribus locaux: *Dardani*, au sud, et des *Tricornenses*, *Picenses* et *Moesi*, au nord. Il s`agit essentiellement des parties méridionales de la Mésie Supérieure, donc l`espace allant de l`ouest et partiellement limité par la ligne actuelle Djakovica – Peć – Novi Pazar – Ivanjica – Čačak, qui coïncide probablement avec l`ancienne frontière de la province romaine. Au sud-ouest, la Dardanie s`étendait jusqu`à la frontière entre les provinces de Mésie, de Dalmatie et de Macédoine, qui semblait coïncider avec la frontière entre la Macédoine, la Dardanie et l`Illyrie de l`époque préromaine. Selon Ptolémée, cette frontière était constituée par la montagne Skard, que nous identifions aujourd`hui avec le massif actuel de la montagne Šara avec le Korab et les autres hauteurs qui s`y rattachent en direction de Debar et de Kičevo. Les confins méridionaux de la Dardanie semblaient suivre la frontière des provinces romaines de la Mésie Supérieure et de la Macédoine, qui représentait dans le même temps une barrière entre les sphères linguistiques grecque et latine. Il s`agit donc de régions entre la montagne Šara et, plus loin, la frontière de la jusqu`à la ville antique de *Bylazora*, qui se situait un peu plus au nord de la ville de Veles actuelle. Les frontières orientales de la Dardanie doivent être cherchées un peu plus à l`est de la ligne Kumanovo – Vranje – Bela Palanka, donc jusqu`aux environs de la ville antique de *Remesiana*, au bord de la Nišava, qui marque également la fin du territoire linguistique latin à l`époque romaine. Notamment, à la différence de leurs voisins préromains, les Dardaniens ont conservé leurs traditions autochtones et n`ont pas été hellénisés jusqu`aux conquêtes romaines, lorsqu`ils acceptent la langue latine. Les frontières septentrionales de la Dardanie sont très difficiles à définir, mais l`on suppose qu`il s`agit d`un territoire limité par la rivière Zapadna Morava et par les confins de la ville antique de *Naissus*, à l`est de la rivière Velika Morava. Une donnée à l`appui – Ptolé-

mée mentionne *Naissus* comme l'une des quatre villes de la Dardanie. Le texte épigraphique *Naisso Dardaniae*, de l'époque du haut Empire, trouvé à Rome, appuie la témoignage de Ptolémée et il est également importante pour définir la région de *Naissus* dans le cadre de la Dardanie. Quelques données assez intéressantes montre que la Dardanie s'étendait peut-être plus au nord de Zapadna Morava et la région de *Naissus*. Pline indique que les rivières *Margus* (Morava), *Timachus* (Timok) et le *Pingus* (Pek) aurifère coulent de Dardanie et un monument épigraphique dédié à *Dea Dardania* a été trouve plus au nord, c'est à dire dans la village Kamenica, entre Kragujevac et Gornji Milanovac. Pour les frontières du territoire de *Naissus* au nord, il est important de noter qu'à l'époque des guerres marcomanes Marc Aurèle a constitué *cohors II Aurelia Dardanorum*, dont le centre se trouvait à *Naissus*. Selon les témoignages épigraphiques, cette cohorte séjournait également dans les fortifications *Presidium Pompei* (près de Aleksinac) et *Timacum Minus* (Ravna), près de la rivière Timok.

Parallèlement avec l'instauration de leur pouvoir dans ces régions, les Romains ont oeuvré à introduire ces régions, prudemment et de manière planifiée, dans le système économique de l'Empire. Les couches de la société dardanienne de l'époque étaient diversifiées, c'étaient notamment les aristocrates en possession des terres, les agriculteurs et éleveurs de bétail indépendants ou partiellement dépendants, les miniers, les commerçants et les artisans. Les agglomérations pouvant être qualifiés d'urbaines étaient très rares et représentaient les sièges de l'aristocratie locale, des commerçants et des artisans. Elles étaient bâties sur des hauteurs et entourées de remparts en terre, et servaient à abriter, en guise de *refugium*, les habitants des villages avoisinants dans les périodes de guerre. La romanisation progressive, donc l'installation planifiée de citoyens romains dans la région, donne naissance dans certaines parties de la Dardanie de Mésie (Supérieure) à des centres urbains à autoadministration restreinte comme par exemple la colonie *Scupi* (Skoplje), à l'extrême sud de la Dardanie. La romanisation précoce des régions dardaniennes était due avant tout aux besoins croissants de l'Empire romain en mines telles l'argent, l'or, le zinc,

le cuivre et le plomb, nécessaires au maintien de la stabilité monétaire. Les régions riches en mines, donc, les versants de la Stara Planina, des montagnes Svrljiške et de Kopaonik ont été organisées en régions minières et en Domaines impériaux. C'est alors que naissent les centres tels *Municipium Dardanorum* au confluent de la rivière Sočanička dans l'Ibar et *Ulpiana*, à proximité immédiate de Gračanica. Le développement des agglomérations était favorisé également par d'autres ressources naturelles, telles les données fertiles des rivières Nišava et Morava (Margus), mais également par un grand nombre de sources thermales autour desquelles se constituaient des villes d'eau (Niška Banja, Mediana, Kuršumlijska Banja). Cependant, le plus grand nombre d'agglomérations a été bâti le long des routes principales et locales.

Certaines agglomérations de cette région sont mentionnées dans des récits de voyages connus, mais nous avons pu trouver des informations précieuses aussi dans les écrits tels *Synecdemus*, de Hiérocles, du 6ème siècle après J.C., *De aedificiis* – Des bâtiments, de Procope, de la même période, *Descriptio totius mundi*, *Notitia Dignitatum* et dans les recueils de lois, *Codex Theodosianus* et *Codex Iustinianus*. Dans les récits de voyage et dans les écrits des diplomates et des commerçants qui traversaient la région dardaniennne en route vers Constantinople et l'Orient, aux 15ème et 16ème siècles, tels les écrits de Betrandon de la Broquière du début du 15ème siècle ou de Bousbecque du 16ème siècle, nous trouvons des descriptions intéressantes et des données sur les agglomérations et les sites antiques rencontrés sur leur chemin.

Le développement du réseau routier dans les territoires dardiens se déroulait parallèlement aux conquêtes romaines. La construction des routes était dictée en premier lieu par des raisons militaires et de conquêtes, et ensuite par des motifs économiques et commerciaux. Les voies de communication principales ont été tracées dans les itinéraires, mais il existait également un grand nombre de routes vicinales.

Au croisement des itinéraires antiques, donc des principales routes transbalkaniques qui traversaient les régions de la Dardanie de Mésie

(Supérieure), était située la ville de *Naissus* (Niš), fondée par les Romains après leur victoire sur les Dardaniens. C'était un centre municipal, commercial et militaire important de la Mésie Supérieure. Cette ville devient particulièrement importante à l'époque de la basse antiquité, donc à l'époque de Constantine le Grand, qui est né et a été éduqué à *Naissus*. Au 4ème siècle après J.C., cette ville fut un centre épiscopal important. Elle fut dévastée par les Huns en 441 après J.C., et reconstruite ensuite à l'époque de Justinien. Les Slaves l'ont conquise vers la fin du 6ème siècle après J.C. C'était l'intersection des voies de communication suivantes: 1) *Viminacium* – *Naissus* – *Serdica* – *Constantinopolis*; 2) *Naissus* – *Ratiaria*; 3) *Naissus* – *Lissus*; 4) *Naissus* – *Scupi*.

L'importance de la section *Viminacium* – *Naissus* – *Serdica* – *Constantinopolis* comme du lien naturel le plus court entre l'Europe et l'Orient, a été reconnue dès les premières périodes de la protohistoire et de l'Antiquité. Dans l'Antiquité, cette section était une route militaire et commerciale fréquentée, *via militaris*. Elle partait de la région danubienne, des villes antiques de *Singidunum* (Beograd) et *Viminacium* (Kostolac) et s'étendait vers le sud, par la vallée de la Velika Morava jusqu'à *Naissus*. Ensuite, la route déviait vers l'est et menait par la vallée de la Nišava en direction de *Serdica* et de *Constantinopolis*, au bord de la mer de Marmara. De nombreuses agglomérations organisées sont nées le long de cette route, dont témoignent des itinéraires connus avec les listes des stations indiqués sous les désignations de *mutationes* (stations de repos de moindre importance), *mansiones* (stations où il était possible de passer la nuit et de s'approvisionner en nourriture et autres besoins) et *civitas* (villes). Dans la suite du texte, je présenterai des extraits d'itinéraires précieux, qui décrivent cette route importante (*Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, *Itinerarium Hieroslymitanum* et *Ravennatis* anonymi *cosmographia* – Anonymi *Ravennatis*).

Tabula Peutingeriana, *segm.* VI: *Idimo XVI Horrea Margi XVII Presidio Dasmini XV Praesidium Pompei XII Gramrianis XIII Naisso XXIII Romesiana XXV Turrib(us)*

Itinerarium Antonini, 134.2 – 135.4: *Idimo XVI Horreo Margi XXXIII Pompeis XXIV Naisso XXV Remisiana XVIII Turribus*

Itinerarium Hierosolymitanum, 565.4 – 566.8: *mansio Idomo VIII mut. Ad Octavum VIII mansio Oromago XII mut. Sarmatorum XI mut. Cametas VIII mansio Ipompeis XII mut. Rapiana XII civitas Naisso XII mutatio Redicibus VII mut. Ulmo VIII mansio Romansiana VIII mut. Latina VIII mansio Turribus*

Ravennatis anonymi cosmographia, IV, 7 *Orea Margi Dasmini Pompegis Crambianis Naison Romessiana Turribus*

Selon Procope, *Mutatio Sarmatae* (Gornje Vidovo, Sikirica) aurait été la première station en territoire de la ville de *Naissus*. La même donnée est indiquée par Procope pour la localité suivante en direction de *Naissus*, *Praesidium Dasmini* (village Bračin). La station suivante, *Praesidium Pompei* (village Rutevac), pourrait, selon les recherches épigraphiques de *cohors II Aurelia Dardanorum*, être située avec une assez grande probabilité dans le territoire de *Naissus*, et de ce fait dans la région de la Dardanie. La présence de telles formations militaires, telles les milices locales, était indispensable dans les régions autour de *Naissus*, menacées par les brigands – *latrones Dardaniae*, qui attaquaient les caravanes, les commerçants et dévastaient les propriétés dans les environs des stations fortifiées. Nous trouvons des informations sur ces *latrones* dans la biographie de Marc Aurèle. Une route locale, *via vicinalis*, partait de *Praesidium Pompei* en direction de *Timacum Maius* (Niševac ou Knjaževac) et de la vallée de la rivière Timok.

La ville suivante sur la route, après *Naissus*, était *Remesiana* (Bela Palanka), qui a probablement obtenu le statut de *municipium* à l'époque de Marc Aurèle. La ville a été fondée dans un environnement riche en mines, et était le point de départ de deux routes locales. La première allait

vers le sud, en direction des régions minières de Vlasina et de *Pautalia* (Ćustendil), et l'autre rejoignait, vers le nord, par la vallée de la rivière Svrljiški Timok, la route *Naissus – Ratiaria. Remesiana* est connue comme centre épiscopal d'une région vaste et comme lieu de naissance de l'évêque Niketa (366–414 après J.C.), qui propageait le christianisme arien parmi le peuple thrace de Besses. L'itinéraire de la route *Via militaris* quittait le territoire de la Dardanie (Mésie Supérieure) et passait en territoire thracien, quelque part entre les stations *Remesiana* et *Turres*. Tout porte à croire que ce passage se situait après *mutatio Latina*, dernière localité où était parlé le latin, contrairement aux régions hellénophones plus loin vers l'Est.

La route *Naissus–Ratiaria* a été notée seulement dans la *Tabula Peutingeriana*, et les stations suivantes sont mentionnées: *Ratiaria XXVII Combustica XXVII Timaco minori X Timaco maiori XXVII Naisso*. La route suivait l'itinéraire presque le plus court (91 milles = 130 km) et reliait la région de *Naissus* au Danube.

Le chemin de *Naissus* vers le nord-est, jusqu'à la localité de Plužine, a été confirmé par des fouilles archéologiques et par une borne miliaire. La route descendait par la suite dans la vallée de la rivière Timok, où se trouvaient les stations suivantes. Il est difficile de résoudre le problème de localisation des deux stations *Timacum* sur cette route. *Timacum Maius* était à Niševac non loin de Svrljig ou à Knjaževac et *Timacum Minus* près du village Ravna. Plus loin, en suivant la vallée de la rivière Cibrica, en Bulgarie actuelle, la route arrivait jusqu'à *Ratiaria* (Arčar), et donc jusqu'au Danube.

Sur la route *Naissus–Lissus*, *Tabula Peutingeriana* note les stations suivantes: *Naisso XIV Ad Herculem VI Hammeo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XXV Theranda XXX Gabuleo XVII Creveni XXX Ad Picaria XXX Lissum*. Selon la *Tabula*, la distance entre *Naissus* et *Lissus* était de 211 milles (donc près de 315 km) et semble légèrement inférieure à la distance réelle. En quittant *Naissus*, la route se dirigeait vers le sud-ouest, en suivant essentiellement la voie de communication actuelle entre

Niš et Prokuplje. Les premières trois stations sur la route, dans la vallée de la rivière Toplica, *Ad Herculem* (Žitoradja), *Hammeum* (Prokuplje), *Ad Fines* (Kuršumlja) étaient très probablement situées dans le territoire municipal de *Naissus*. Les localités qui suivent: *Vindenae*, *Vicianum* et *Theranda* se trouvent dans le territoire du Kosovo-Metohija actuel. Les recherches archéologiques effectuées jusqu'à présent n'ont pas confirmé l'emplacement exact de ces sites. Pour *Vindenae* seulement, grâce à un segment de route conservé et des vestiges d'ouvrages, il est possible d'affirmer qu'il se situait à proximité immédiate de Podujevo, près du village Glavnik, dans la vallée de la rivière Lab. La station *Vicianum* se trouvait probablement à proximité de la ville antique *Ulpiana*, près de Ugljari et Čaglavica, près de la ville actuelle de Priština. *Theranda*, mentionnée ensuite dans la *Tabula*, était située en territoire de la Metohija actuelle, près des localités Suva Reka ou Ljubižda, dans la vallée de la rivière Miruša, non loin de Prizren. L'emplacement de la station *Gabuleum*, n'est pas évidente pour le moment, mais ça pourrait être le village Dobrušta ou Kuks.

Les autres stations sur le chemin qui menait vers Lissus: *Creveni*, c'est-à-dire les village actuels Spaž ou Vau et Dajes au bord de la rivière Drim, *Ad Picarias*, aujourd'hui Puka, et le port méditerranéen *Lissus* n'étaient pas en Dardanie (Mésie Supérieure). Les restes de ces agglomérations se trouvent sur le territoire de la province Dalmatie.

Selon la *Tabula Peutingeriana*, la route bifurquait vers le sud, en direction de *Scupi*, à partir de la localité *Hammeum*, sur la route *Naissus – Lissus*. Cependant, dans la *Tabula*, cette route n'est indiquée que par une ligne, sans mention de stations qui devaient certainement exister sur cet itinéraire. Il s'agit de toute évidence d'une erreur du copiste, ou bien, selon certaines interprétations, la liste des stations a été volontairement omise, à défaut de place sur la carte. Pour résoudre ce dilemme, il est nécessaire de mentionner qu'un nombre excessif de stations apparaît dans la section suivante de la route indiquée dans la *Tabula*, allant de *Scupi* à *Stobi*, ce qui prolonge cet itinéraire de plus de 60 milles par rapport à la distance réelle. Outre les diverses tentatives de résoudre le problème de ce segment

de route (Miller, Vulić, Mócsy), il est nécessaire de souligner l'avis de M. Mirković, professeur, selon laquelle la route vers *Scupi* se détachait près de la localité *Vicianum*, et les stations suivantes sont inscrites pour ce segment: *Naisso XIII Ad Herculem VI Hammeo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XII Anausaro XXXV Ad Fines VIII Ad Hercule VIII Scupis*. L'argument principal pour cette théorie est la borne miliaire avec un nombre supérieur à 200 (*CIL*, III, 8270), trouvée sur la route *Vicianum–Scupi*, près de la localité actuelle Kačanik. Le nombre de milles noté était probablement compté à partir de *Viminacium* et confirme que cette voie peut être considérée comme la route principale *Viminacium – Scupi*.

A côté de cette section de route, tracée dans les itinéraires, la question se pose de savoir si une autre voie existait entre *Naissus* et *Scupi*, qui s'étendait dans la vallée de la Južna Morava. De nombreux sites archéologiques témoignent de l'existence de cette route, qui était dans le même temps le lien de communication le plus court entre *Naissus* et *Scupi*. A en juger par les sites importants dans les vallées des rivières Jablanica et Pusta reka, dans le pays natal de Justinien, une autre route partait peut-être de *Hammeum* vers *Scupi*. Bien que des données à ce sujet n'existent ni dans les itinéraires, ni dans les sources antiques, il est supposé qu'une autre branche de route se séparait près de la localité *Vicianum* et allait vers le nord, et aboutissait dans la région de la rivière Neretva, en direction de la mer Adriatique, en passant par la vallée de la rivière Ibar, près de Novi Pazar et de Srbinje. Les suppositions sur l'existence de cette route sont basées sur de nombreux vestiges d'ouvrages antiques.

La colonie romaine *Scupi* se trouvait à côté le village Zlokućani tout près du Skoplje moderne et elle est apparue au I siècle après Christ. Du règne des Flaviens il a obtenu le statut de la colonie déductive. Depuis IV siècle *Scupi* est le siège de l'évêque et la capitale de la province de l'antiquité tardive, *Dardanie*. La ville est détruite pendant le tremblement de terre en 518.

Les voies de communication en territoire de la Dardanie, notées dans les itinéraires antiques, ont été construites très tôt, peut-être dès les

premières décennies du 1er siècle après J.C. Cela peut certainement s'expliquer par leur grande importance stratégique, car par ces routes passaient de nombreuses légions à l'époque de la consolidation du pouvoir romain dans les régions centrales des Balkans, ainsi qu'à l'époque de l'établissement des frontières de l'Empire sur les rives du Danube. L'absence dans les itinéraires de certaines villes importantes, telles *Municipium Dardanorum* et *Ulpiana*, en territoire du Kosovo-Metohija actuel, témoigne également de l'ancienneté des routes dardaniennes. Il est évident que ces villes, qui étaient avant tout des centres économiques, ont été fondées après la construction des routes principales. Notamment, lorsque les régions de la Dardanie ont été incorporées dans l'Empire, de nombreuses activités économiques ont commencé à se développer, avant tout une exploitation importante de minéraux. De nouveaux centres urbains sont nés à proximité des régions minières connues ou nouvellement fondées; ainsi, les routes construites au début du 1er, et au cours du 2ème et 3ème siècle après J.C., ont perdu leur caractère essentiellement militaire pour se transformer en voies de communication d'une très grande importance économique. Comme certaines régions riches en ressources naturelles étaient souvent éloignées des voies de communication initialement construites, tout un réseau de routes locales fut rapidement établi, servant au transport des mines et d'autres matières premières.

Malheureusement, il reste de nos jours très peu de traces des routes antiques dans la région de la Dardanie. Cela est dû au fait que les routes ultérieures, médiévales et modernes, ont été essentiellement construites sur les tracés des routes antiques.

Bien que dans l'Antiquité, les routes aient été régulièrement maintenues en bon état, il est tout à fait raisonnable de supposer que des chargements particulièrement lourds étaient transportés par des moyens moins coûteux. Outre le transport terrestre, il ne faut pas négliger les voies fluviales, surtout si nous savons que le climat humide de l'époque antique rendait navigables même des rivières de moindre importance. La rivière Drim était navigable en direction du Strabon depuis le confluent en amont

de la Dardanie, et la Nišava était également navigable sur une partie, selon les écrits d'un marin, soldat de la légion *VII Claudia* de *Naissus*. Les marchandises pouvaient facilement être transportées par voie fluviale jusqu'aux ports maritimes les plus proches, où elles étaient transbordées sur de plus grands navires et transportées dans des régions éloignées de l'Empire.

Je trouve que c'est assez important de souligner, à la fin, des idées clé qui se sont imposé pendant l'élaboration de ce sujet complexe. Il s'agit, donc, de la tentative de présenter et de sublimer des moments importants de l'histoire de la Dardanie préromaine, ainsi que de montrer toute la complexité, la position spécifique et la structure particulière de la Dardanie dans le cadre de l'organisation provinciale de l'Empire. En abordant le thème des frontières de la Dardanie romaine dans la structure de la province Mésie Supérieur et en s'appuyant sur des données épigraphiques et des sources littéraire, il est montré que ses frontières pourraient être prolonger plus au nord de la rivière Zapadna Morava, le territoire de *Naissus* et *Timacum Minus*. Devenant partie de l'histoire de la Dardanie, les romains ne s'étaient pas mêlé beaucoup dans la structure sociale assez diaprée et stable et dans la hiérarchie des région envahies. Attiré par la richesse minières de la Dardanie et le désir de pousser la frontière de l'Empire jusqu'à Danube, ils ont tout d'abord construit les chemins principaux mentionnés dans les itinéraire, parallèlement avec les voies des communications préromaines. Le fait que certaines villes importantes telles que *Ulpiana* et *Municipium Dardanorum*, à la différence de *Naissus* et *Scupi*, ne sont pas mentionnées dans les itinéraires témoigne pourtant de l'ancienneté de ces villes et des communication. Par le procédé de déduction on peut distinguer des étapes suivantes dans la construction des agglomérations et des communication en Dardanie.

Il étape préromaine, caractérisé par les *vici* et les rares agglomérations urbaines, érigés en forme des refuges ont été utilisés comme sièges de la noblesse locale, des marchand et des artisans. Le réseau routier dépendait de la constitution du relief et du besoin humain pour la communi-

cation et le commerce. C'est surtout l'armée qui passait par ces chemins, mais en même temps l'influence de la culture grecque et macédoine plus développé.

II L'étape romaine antérieure se caractérise par l'apparition des premiers centres urbains des vastes territoires. Les communications suivent les traces des chemins préromains déjà établis, et ils ont servi pour le passage de l'armée, mais aussi pour l'approvisionnement des troupes sur les rives de Danube (I siècle).

III L'étape romaine avancée apparaît déjà au II et III siècle, lorsque le développement des agglomérations est influencé par entre autre des ressources minérales de la Dardanie, et ce à cause de cela que les routes primaires obtiennent un caractère commercial et économique. Désormais apparaît tout un réseau des routes locales autour des voies principales. Étant donné une grande richesse en matériel primaire et une vaste exploitation des mines Impériales, par ces routes on transportait des riches charges des métaux jusqu'aux autres parties de l'état. Ces caravanes attiraient des brigands (latrones), ainsi que la présence de l'armée dans des stations routières était indispensable même après l'établissement de la frontière forte à limes. En dépit d'un bon maintien du réseau routier, il est très difficile d'imaginer comment on transportait les charges lourdes seulement par des voies terrestres. L'hypothèse qu'on utilisait aussi à certains endroits les routes fluviales jusqu'aux ports les plus proches de la mer Adriatique et Égée, trouvera peut-être une confirmation dans le temps qui suit.

Malheureusement, les traces des routes antiques en Dardanie sont très rares à cause des voies médiévales et modernes qui étaient construites presque entièrement sur des chemins romains et même la structure du terrain ne permettait pas la conservation des traces plus visibles des routes romaines. Pour ce pauvre état de préservation il faut penser aussi aux dévastations continues des habitants locaux. À la fin, les autres monuments de la construction romaine ont survécu aussi le même destin.

КАТАЛОГ МИЉОКАЗА

1.

Место налаза: Блаце.

Датовање: 250 (?).

Објављено: *IMS* VI, 205; *ILJug* III, 1464.

Текст: *Imp(eratori) Ca|es(ari) C(aio) Me[ss]|io Q(uinto) Traiano | Decio |⁵ August[o] | Invicto | m(illia) p(assum) [. . .*

2.

Место налаза: Брачин (Ражањ).

Датовање: 249–250.

Објављено: *IMS* IV, 124.

Текст: *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) | Messio Q(uinto) Tr[ai]a|no Decio P(io) F(elici) In|victo Aug(usto) p(ontifici) [m(aximo)] |⁵ trib(unicia) potesta[te] | co(n)s(uli) proco(n)s(uli) | p(atri) p(atriciae) et Q(uinto) Herenn[io] | Etrusc{i}o M[essio] | Decio nob(ilissimo) |¹⁰ Caes(ari) et Here[n]niae | Etruscill(a)e [coniugi] | d(omini) n(ostri) Aug(usti) Imp[eratoris].*

3.

Место налаза: Ђуприја (Horrreum Margi).

Датовање: 253.

Објављено: *CIL* III, 8268; *IMS* IV, 123.

Текст: *Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Lici{i}|n{n}io Valerian|o Pio Felic[i] In|victo Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) t(ribunicia) p(otestate) |⁵ p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) pro|co(n)s(uli) | et Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Li{nvi}|(e)cinio Gall(ie)nio P(io) F(elici) | Invict(o) Aug(usto).*

4.

Место налаза: Доње Љупче.

Датовање: 253 (?).

Објављено: *ILJug* II, 593.

Текст: *Imp(eratori) C(aesari) M(arco) Ae|mil(io) Aemili|ano P(io) F(elici) Inv|icto Aug(usto) [p(ontifici) m(aximo)] |⁵ tri(bunicia) pot(e)s(tate) | p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) pro|co(n)s(uli) m(ilia) p(assuum) XIII*

5.

Место налаза: Бенерал Јанковић.

Датовање: 119–120.

Објављено: *IMS VI*, 195.

Текст: *Imp(eratori) Caesari | divi Traiani Parthici f(ilio) | divi Nervae nepoti | Traiano Hadriano* ⁵ *Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) trib(unicia) pot(estate) III | co(n)s(uli) III L(ucio) Coelio Rufo | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) col(onia) Scupin(orum) | m(ilia) p(assuum) VIII.*

6.

Место налаза: Бенерал Јанковић.

Датовање: 138.

Објављено: *IMS VI*, 196.

Текст: *Imp(erator) Caes(ar) | divi Hadri|[a]ni fil(ius) divi | [T]raiani nepos* ⁵ *divi Nervae | pronepos | Antoninus | Aug(ustus) Piu(s) | [res]tituit* ¹⁰ *[m(ilia) p(assuum) VIII].*

7.

Место налаза: Бенерал Јанковић.

Датовање: 177 (?).

Објављено: *CIL III*, 8271; *IMS VI*, 197; *ILJug III*, 1432.

Текст: *Imp(erator) C[ae]s(ar) [divi Ant]onini | f(ilius) divi [Veri] P[art]hici max(imi) | frate(r) div[i Had]riani nepos | divi Tra[iani Pa]rthici pro* ⁵ *nepos divi N[er]vae abnepos | M(arcus) Aurel(ius) Anto[nin]us Aug(ustus) Germa[nic(us) Sarmatic(us) [p]ontif(ex) ma[x(imus)] trib(unicia) | [p]otest(ate) XXXI imp(erator) VIII co(n)s(ul) | III p(ater) p(atriae) ||* ¹⁰ *Con]sstantin[us] | [3 maximus] victor | [3 Im]per(ator) Aug(ustus) | [3]ILXII [*

8.

Место налаза: Грачаница (Ulpiana).

Датовање: 193–235.

Објављено: *ILJug II*, 593.

Текст: *S]everi [3] | [3]p[*

9.

Место налаза: Качаник.

Датовање: 253 (?).

Објављено: *CIL III*, 8270 = D 00529; *ILJug III*, 1465.

Текст: *Imp(eratori) Ca[esar]i M(arco) [Aemil(io)] | Aemiliano P(io) f(elici) [Invic]lto Aug(usto) pontifici | maximo trib[unicia] ⁵ pot(estate) p(atri) p(atriae) [c]o(n)s(uli) pro[co(n)s(uli)] | ab(!) Vi[m(inacio)] m(ilia) p(assuum) CC[3]*

10.

Место налаза: Катланово.

Датовање: 241.

Објављено: *IMS VI*, 203.

Текст: [*Imp(eratori) Caes(ari)*] | [*M(arco) Antonio*] | *Gordia[no]* | *P(io) F(elici) Invicto* |⁵ *Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) [trib(unicia)]* | *pot(estate) IIII(?) co(n)s(uli) II* | *proconsul[i]* | *p(atri) p(atriciae) [---]* | [---]

11.

Место налаза: Катланово.

Датовање: 249.

Објављено: *IMS VI*, 204.

Текст: *Imp(eratori) Caesar(i)* | [*C(aio) Messio*] *Qu[into Tra][ia]no Pio Felic[i]* | *Invicto Aug(usto) p(atri) p(atriciae)* |⁵ *consul[i] semel* | *res publica col(oniae) Scup(inorum) mili|a passus(!)* | *XX*.

12.

Место налаза: Књажевац–Вратарница.

Датовање: 166–222.

Објављено: *IMS III/2*, 110; *ILJug III*, 1462.

Текст: [*m(illia) ?*] | [*p(assuum) ..?*] | *Im[p(erator) C(aesar)]* | *M(arcus)* |⁵ *Au[r(elius)]* | *Anto|nin(us)* | [. . .

13.

Место налаза: Куршумлија (Ad Fines).

Датовање: (?).

Објављено: *CIL III*, 14595; *IMS IV*, 128.

Текст:] | *mil(ia) II vel]* | *mil(ia) IX*

14.

Место налаза: Куршумлија (Ad Fines).

Датовање: 242 (?).

Објављено: *AE* 1998, 1117.

Текст: *Imp(eratori) Cae[s(ari)]* | *M(arco) Antonio* | *Gordiano* | [*P(io)*] *F(elici) Invicto* |⁵ *Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate)* | *IIII co(n)s(uli) II p(atri) p(atriciae)* | *et Sabiniae* | *Tranquilli[nae] Aug(ustae)* |¹⁰ [*3*] *ne L(ucio)* | *Catio Celere* | *leg(ato) Aug(usti)* | *pr(o) pr(aetore)*

15.

Место налаза: Куршумлијска Бања (Aquaе Bas.).

Датовање: (?).

Објављено: Petrović V. 2007b, у штампи.

Текст: *Imp(eratori) Caesa|ri*

16.

Место налаза: Ниш (Naissus).

Датовање: 244.

Објављено: *CIL* III, 8269; *IMS* IV, 126.

Текст: *[I]m[p(eratori)] Caes[a]ri | [M(arco) Iu]l(io) [P]h[il]i[p]p[o] | [P(io)] F(elici) Invi[ct]o Aug(usto) | pontific[i] m[ax]imo) |⁵ pat(ri) [p]atria(e) | trib(unicia) pot(estate) co(n)s(uli) | procons(uli) e(t) | Marci(ae) Ota[c]ili(a)e | Sever[(a)e] sanctis |¹⁰ sim(a)e Aug(ustae) m[a]t(r)i | [ca]strorum.*

17.

Место налаза: Плужине.

Датовање: 251–253.

Објављено: *AE* 1952, 194; *AE* 1976, 598; *IMS* IV, 127.

Текст: *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) | Vibio Trebo|niano Gallo | P(io) F(elici) Invicto Aug(usto) |⁵ e C(aio) Vibi Anifi|no(!) Volumni|ano(!) Volusi|ano Aug(usto)*

18.

Место налаза: Скопље.

Датовање: 120.

Објављено: *CIL* III, 8272; *IMS* VI, 199.

Текст: *Imp(eratori) Caesari | divi Traiani Parth(ici) f(ilio) | divi Nervae [n]epoti | Traiano H[adr]iano |⁵ Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tri[b]unicia) pot(estate) 3 co(n)s(uli) 3 | ICIIIOR[3] | [3]COI[3] | m(ilia) p(assuum) I [*

19.

Место налаза: Скопље.

Датовање: 139.

Објављено: *IMS* VI, 200.

Текст: *Imp(erator) Caesar | T(itus) Aelius H[a]dria|nus Anto[ni]nus | Aug(ustus) Pius d[i]vi H[a]|⁵driani f[i]l(ius) divi | Traiani nepos | divi Nerv[a]e | pronepos pont(ifex) | maxim(us) trib(unicia) |¹⁰ pot(estate) II co(n)s(ul) II [3] | m(ilia) p(assuum) II.*

20.

Место налаза: Скопље.

Датовање: владавина Антонина Пија (138–161).

Објављено: *CIL* III, 8273; *IMS* VI, 201.

Текст: *[Imp(erator) Cae]s(ar) | d[ivi Ha]dria|n(i) f(ilius) divi | Traiani ne|pos [di]vi Ner|[vae pr]on(epos) T(itus) A[el(ius) Hadrianus Antoninus*

21.

Место налаза: Скопље.

Датовање: (?).

Објављено: *CIL* III, 8274; *IMS* VI, 202.

Текст: *pontifici] maximo [3 | [3 tribunicia] potesta[te 3 | [3] co(n)s(uli) III [*

22.

Место налаза: Вртиште.

Датовање: 244–249.

Објављено: *IMS* IV, 125.

Текст: *Imp(eratori) [Caesari] | M(arco) Iul(io) Phil[ippo] | P(io) F(elici) Invic[to Aug(usto)] | pontif[ici max(imo)] |⁵ pat(ri) pat(riae) | trib(unicia) [pot(estate) co(n)s(uli)] | pro[cons(uli) et] | Marc[iae Otaciliae] | Sever[ae sanctis]¹⁰[simae Aug(ustae) matri] | [castrorum - - .*

23.

Место налаза: Злокућани.

Датовање: 244.

Објављено: *IMS* VI, 198.

Текст: *Imp(eratori) Caes(ari) | M(arco) Iul(io) Philip|po P(io) F(elici) Invic[to Aug(usto) Parth(ico) |⁵ Max(imo) trib(unicia) | p[o]t(estate) et Otaci(liae) | S{s}eve(rae) Aug(ustae) | m(ille) p(assus).*

24.

Место налаза: непознато.

Датовање: (?).

Објављено: *IMS* VI, 206; *ILJug* III, 1464.

Текст: *ab] U(lpiana) LXV*

25.

Место налаза: Губеревац.

Датовање: 249–250.

Објављено: *IMS* I, 175.

Текст: [Imp(eratori) Caes(ari) C. ?] | [M]essio Q(uinto) T[ra]|[iano] Decio P(io) F(elici) | [Invi]cto Aug(usto) p(ontifici) [m(aximo)] |⁵ [tr]ib(unicia) potesta[te] | [c]o(n)s(uli) procon[s(uli)] | [p(atr)ri] p(atriae) ?] et C(aio) Herin[nio] (!) | [Et]ruscio (!) M[ess(io)] | [D]ecio nob[il(issimo)] |¹⁰ [?] Caesa]ri et Heren[niae] (!) | [Etru]scill(a)e | [.

26.

Место налаза: Пирот (Turres).

Датовање: 360–362.

Објављено: *ILJug* III, 1460.

Текст: Imperat[ori] Caesa]ri Fl(avio) | [C]l[au]dio Iu[liano] Fe[l]i[ci] Aug(usto) | venerabil[i] ac triu[m]f[ato]ri(!) semper [Augusto] p[ontific]i⁵ maximo [Francic]o maximo | Alamani[co maximo] Germani[co maxim]o | impera[tor]i VII] consuli | ter patri pa[tr]ia[e] pro] | consul[i] re[cuperata] re pu[b]lica

27.

Место налаза: Пирот (Turres).

Датовање: 360–362.

Објављено: *ILJug* III, 1461.

Текст: [Imp]e[r]atori Caes[ari] Fl(avio) Clau]dio Iu[liano] Fe|[lici] Au]gusto venerabili ac triu[m]f[ator]i(!) [semper] |⁵ [August]o |o [pon]ti[fi]ci m[aximo] Fran]cico m[aximo] Alamann[ico maxim]o |o [Germanico maximo consul]i |i ter [patri patriae pro] |¹⁰ cons(uli) impe[r]atori | [3 r]ecu[perata] re publica

28.

Место налаза: Ритопек (Tricornium).

Датовање: 239–300.

Објављено: *AE* 1977, 723.

Текст: [I] col(onia) | S(ingidunensis) Q(uinto) Ulpio DAP le|g(ato) Au[g(usti)] p(ro) p(raetore)

**ПИСАНИ ИЗВОРИ
СКРАЂЕНИЦЕ**

Amm. Marc.	<i>Ammianus Marcellinus</i>
Anon. Vales.	<i>Anonymus Valesianus</i>
Aur. Vict., <i>Caes.</i>	<i>Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus</i>
Caes., <i>Bell. civ.</i>	<i>C. Iuli Caesaris Commentariorum de bello civili</i>
Cass. Dio	<i>Cassi Dionis Historiae Romanae epitome</i>
Cod. Iust.	<i>Codex Iustinianus</i>
Cod. Theod.	<i>Codex Theodosianus</i>
Dig.	<i>Digesta Iustiniani</i> (Claudius Saturninus libro singulari de poenis paganorum)
Diodor. Sic.	<i>Diodori Siculi Bibliotheca</i>
Fest., <i>Brev.</i>	<i>Festi breviarium rerum gestarum populi Romani</i>
Geogr. Rav.	<i>Ravennatis anonymi cosmographia</i> (Anonymi Ravennatis)
Get.	<i>Iordanis De origine actibusque Getarum</i>
HA	<i>Historia Augusta</i>
Hier. <i>Synekd.</i>	<i>Hieroclis Synekdemus</i>
It. Hier.	<i>Itinerarium Hierosolymitanum</i>
Iust.	<i>Iuniani Iustini Epitoma historiarum Philippicarum</i>
Liv.	<i>Titi Livi ab urbe condita</i>
Marcell. com., <i>Chron.</i>	<i>Marcellini comitis Chronicae</i>
Not. Dign.	<i>Notitia Dignitatum</i>
Olympiod.	<i>Olympiodorus</i>
Paulinus, <i>Carm.</i>	<i>Paulini Nolani Carmina</i>
Plin., <i>N. h.</i>	<i>Plinii Naturalis historia</i>
Pol.	<i>Polybii historiae</i>
Procop., <i>De aedif.</i>	<i>Procopii de aedificiis</i>

Ptol.	<i>Ptolemaei geographia</i>
Sic. Flacc.	<i>Siculi Flacci De condicionibus Agrorum</i>
Strab.	<i>Strabonis geographia</i>
Veg. mil.	<i>Flavi Vegeti Renati viri inlustris comitis epitoma rei militari</i>
Zosim.	<i>Zosimus</i>

БИБЛИОГРАФИЈА СКРАЋЕНИЦЕ

<i>AE</i>	<i>L'année épigraphique</i> , Paris.
<i>AEM</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn</i> , Wien.
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin–New York.
<i>AP</i>	<i>Arheološki pregled</i> , Beograd–Ljubljana.
<i>AV</i>	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana.
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports, Oxford.
<i>CIL</i>	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
<i>Dacia</i>	<i>Dacia</i> , Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.
<i>FHG</i>	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> , Paris.
Глас СКА	Глас Српске академије наука и уметности, Београд.
Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва, Београд.
<i>GZM</i>	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu</i> , Sarajevo.
<i>ILJug.</i>	A. et J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt</i> , Ljubljana 1963.
<i>ILS</i>	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae selecta I–III</i> , Berlin 1892–1916.
<i>IMS</i>	<i>Inscriptiones de la Mésie Supérieure</i> , Beograd.

<i>Jahreshefte</i>	<i>Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, Wien.</i>
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies, London.</i>
<i>RA</i>	<i>Revue archéologique, Paris.</i>
<i>RE</i>	A. Pauly, G. Wissowa, <i>Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft, Stuttgart–München.</i>
<i>Саопштења</i>	<i>Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд.</i>
<i>Споменик</i>	<i>Споменик Српске академије наука и уметности, Београд.</i>
TIR, K–34, Naissus	Tabula Imperii Romani, Naissus–Dyrrachion–Scupi–Serdica–Thessalonice, Ljubljana 1976.
TIR, L–34, Aquincum	Tabula Imperii Romani, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, Budapest 1968.
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.</i>
<i>ŽA</i>	<i>Živa antika, Skopje.</i>

БИБЛИОГРАФИЈА

- Adam J. P. 1994**
Roman Building: Materials and Techniques, London.
- Ајдић Р. 1974**
Античке некрополе у Нишу, *Нишки зборник* 1, Ниш, 33–45.
- Анђус В. 1995**
Миљоказ, у: *Свет мерења*, Београд, 104–106.
- Varatte F. 1975**
A propos de l'argenterie romaine des provinces danubiennes, *Старинар* XXVI, Београд, 33–41.
- Beševliev V. 1970**
Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis", Amsterdam.
- Birley E. 1986**
The Flavian Colonia at Scupi, *ZPE* 64, Bonn, 209–216.
- Bosio L. 1983**
La Tabula Peutingeriana: una descrizione pittorica del mondo antico, Rimini.
- Бошковић Ђ.**
1928 Римске рушевине код Грачанице, *Старинар* IV, Београд, 269–272.
1951 Средњовековни споменици источне Србије, *Старинар* II, Београд, 221–244.
- Братанић Р. 1938**
Археолошка истраживања у Брзом Броду, *Старинар* XIII, Београд, 199–204.
- Burn A. E. 1903**
Niceta of Remesiana, Cambridge.
- Chevallier R. 1976**
Roman Roads, Los Angeles–Berkeley.
- Collinder P. 1971**
On the Measuring of Roads in Antiquity, in: *Actes. XIIe Congres internationale d'Histoire des Sciences* VII, Paris, 19–22.
- Cuntz O. 1929**
Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, in: *Itineraria Romana* 1, Leipzig, 1–139.
- Цветковић-Томашевић Г. 1983**
Улпијана – археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града, *Саопштења* XV, Београд, 72–75.
- Цвијић Ј. 1966**
Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд.

Čerškov E.

- 1957** Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, Priština, 65–86.
1959 Ulpiana (Gračanica NOO Priština), *AP* 1, Beograd, 133–136.
1960 Ulpiana, kratak izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1959, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV–V, Priština, 370–374.
1961 Rimski put Naissus–Scupi i stanica Viciano, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* VI, Priština, 123–130.
1965 *Municipium D.D. kod Sočanice*, Beograd.
1969 *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd.

Čerškov E., Popović Lj.

- 1957** Ulpiana, prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1957. godini, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, Priština, 321–324.
1958 Ulpiana, kratak izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1958, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* III, Priština, 275–280.

Damerau P. 1934

Kaiser Claudius II Gothicus (268-270 n.Chr.), Leipzig.

Davies O. 1965

Roman Mines in Europe, Oxford.

Davies Hugh E. H. 1998

Designing Roman Roads, *Britannia* 29, London, 1–16.

Detschew D. 1957

Die thrakische Sprachreste, Wien.

Dilke O. A. W. 1987

Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires and Cartography in the Byzantine Empire, in: *The History of Cartography* 1, Chicago, 234–275.

Domaszewski A. v. 1889

Die Grenzen von Moesia Superior und der Illyrische Grenzzoll, *AEM* XIII, Wien, 140–145.

Драгашевић Ј. 1887

Археологијско-географичка истраживања, *Гласник Српског научног друштва* XLV, Београд, 1–128.

Dragojević-Josifovska B. 1982

Scupi et la région de Kumanovo, IMS VI, Beograd.

Drča S. 1979

Medijana. Katalog Narodnog muzeja, Niš.

Dušanić S.

- 1971** Novi Antinojev natpis i *Metalla Municipii Dardanorum*, *ŽA* 16, Skopje, 241–261.

- 1977a** Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW II* 6, Berlin–New York, 52–94.
- 1977b** Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *AV XXVIII*, Ljubljana, 163–179.
- 1978a** A Military Diploma of A.D. 65, *Germania* 56, Frankfurt am Main, 461–475.
- 1978b** Mounted Cohorts in Moesia Superior, in: *Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 237–246.
- 1980** Организација римског рударства у Норику, Панонији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2, Београд, 7–56.
- 1983** Moesia and Pannonia in Domitian's last War on the Danube, *ŽA* 33, Скопје, 13–21.
- 1990** The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes, *AV* 41, Ljubljana, 585–595.
- 1995a** Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania, *Старинар* XLV–XLVI, Београд, 27–34.
- 1995b** Ковање новца у рудничким дистриктима римског Илирика, у: *Радионице и ковнице сребра*, Београд, 131–144.
- 1996** The Frontier and the Hinterland: the Rôle of Scupi in Domitian's Wars on the Danube, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 41–52.
- 1999** The Miners' Cults in Illyricum, *Mél. C. Domergue, Pallas* 50, Toulouse, 129–139.
- 2000** Army and Mining in Moesia Superior, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 343–363.
- 2003** Roman mining in Illyricum: historical aspects, in: *Dall' Adriatico al Danubio – L'Ilirico nell'età greca e romana*, Cividale del Friuli, 247–270.
Dardanian Lead Ingots at Caesarea Palestinae, у штампи.

Duval N.

- 1961** Palais de Dioclétien à Spalato à la lumière des récents découvertes, *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, Paris, 76–117.
- 1987** Existe-t-il une structure palatiale propre à l'antiquité tardive?, in: *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome. Actes du Colloque de Strasbourg 19-22 juin 1985*, Strasbourg, 463–490.

Ђорђевић Т. 1896

Поред Топлице, путописне белешке од Тих. Р. Ђорђевића, *Братство* 7, Београд, 14–103.

Evans A. J. 1885

Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster.

Eyice S. 1979

Les églises byzantines à plan central d'Istanbul, *Corso di cultura sull'arte Ravennate e byzantina* XXVI, Ravenna, 115–149.

Fasolo M. 2003

La via Egnatia I, da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos, Viae publicae romane 1, Roma.

Galliazzo V. 1994

I ponti romani II, Canova.

Ферјанчић С. 2002

Насељавање легијских ветерана, Београд.

Fidanovski S.

- 1986** Poljanice, Glavnik, kasnoantičko naselje, *AP* (1986), Ljubljana, 191–192.
1990 Римска керамика Улпијане, Београд.
1993 Орфеј, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, Београд, 273, кат. бр. 95.
1998 Римски и рановизантијски период, у: *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века I, II*, Београд, 258–349.

Fustier P. 1968

La route. Voies antiques. Chemins anciens. Chaussées modernes, Paris.

Galliazzo V. 1994

I ponti romani II, Canova 1994.

Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951

Археолошка налазишта у Србији, Београд.

Geyer P. 1898

Itinera Hierosolymitana saeculi III-VIII (Itinerarium Burdigalense), Wien.

Гушић С.

- 1987** Урбанизам Ремезијане од I–VI века, *Саопштења XIX*, Београд, 21–35.
1995 Remesiana in the late Roman Period, in: *The Age of Tetrarchs*, Belgrade, 126–135.

Hoffmann D. 1969

Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum, Düsseldorf.

Ivanov T. 1985

Das peristylhaus in Moesien und Thrakien, *Eirene XXII*, Praha, 61–69.

Јанкиевски Т. 1998

Антички театри во Република Македонија, Битола.

Јерemić М. 1988

Castellum aquae античке Медјане, *Старинар XXXIX*, Београд, 61–84.

Jireček K.

- 1887** *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag.
1904 *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I*, Wien.
1952 *Историја Срба I–II*, Београд.

Јордовић Ч. 1999

Римске терме у селу Баце, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд – Прокупље, 197–200.

Јоцић М.

- 1982** Римски пут Nissus–Lissus у Горњој Мезији, *Нишки зборник 11*, Ниш, 71–78.
2007 *Древно Прокупље*, Прокупље.

Јованова Л. 1996

Злокућани, у: *Археолошка карта на Република Македонија*, Скопје, 373–374.

Јовановић А.

- 1975 Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша, *Старинар XXIV–XXV*, Београд, 57–65.
1978 *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Београд.

Јовановић С.

- 1989 Нови археолошки налази у Књажевцу – прилог утврђивању локације *Timacum Maius*–а, *Гласник САД* 5, Београд, 74–78.
1998 Античке комуникације на Горњем Тимоку, *Гласник САД* 14, Београд, 41–55.

Kanitz F.

- 1882 *Donau–Bulgarien und der Balkan*, Leipzig.
1892 *Römische Studien in Serbien I–II*, Wien.
1904–1914 *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit zur Gegenwart I–III*, Leipzig–Berlin.
1989 *Србија: земља и становништво*, Београд (превод: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von den Römerzeit bis zur Gegenwart*, Leipzig 1904).

Керамитчиев А.

- 1965 Нови епиграфски споменици од Источна Македонија, *ЖА*, Скопје, 109–115.
1973 Новооткриени епиграфски споменици во Кратовско, *ЖА*, Скопје, 147–154.

Ковачевић Ј. 1969

Археолошки прилози прецизирању хронологије словенског насељавања Балкана, у: *Радови симпозија Пресловенски елементи на Балкану и етногенеза Јужних Словена*, Мостар.

Коваљев Г.

- 1989 Касноантичка палата у Неродимљу, *Старине Косова IX*, Приштина, 87–91.
1990 *Donje Nerodimlje, kasnoantička palata, AP* (1988), Ljubljana, 168–170.

Laing G. J. 1908

Roman Milestones and the Capita viarum, Transactions of the American Philological Association 29, Baltimore, 15–34.

Lisičar P. 1980

Tabula Peutingeriana i rimski itinerari, у: *Putevi i komunikacije u antici*, Београд, 9–19.

Ljubinković R.

- 1962 *Tvrđava, AP* 4, Београд, 253–261.
1963 *Tvrđava, AP* 5, Београд, 140–142.

Marcelin A. 1998

Istorija (predgovor, prevod i objašnjenja, Milena Milin), Београд.

Margary I. 1973

Roman Roads in Britain, London.

Mihailov G. 1963

Acta antiqua Philippopolitana, Plovdiv.

Mikulčić I.

1971 Teritorija Skupa, *ŽA* 21, Skopje, 461–484.

1973 From the Topography of Scupi, *Archaeologia Iugoslavica* 14, Beograd, 29–35.

Miller K.

1916 *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart.

1962 *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart.

Mirković L. 1956

Ranohrišćanska grobnica u Nišu, *Старинар* V–VI, Beograd, 53–72.

Мирковић М.

1960 Римски пут Naissus–Scupi и станица Ad Fines, *ŽA* 10, Skopje, 249–257.

1968 *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.

1971 Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *ŽA* XXI, Skopje, 263–271.

1974a Провинцијски сабор Горње Мезије, *Зборник Филозофског факултета* XI, Beograd, 145–150.

1974b Нека питања владе Константина и Лицинија (II део), *Зборник Филозофског факултета* XII-1, Beograd, 139–152.

1980 Vom obermösischen Limes nach dem Süden: via nova von Viminacium nach Dardanien, in: *Roman Frontier Studies 1979*, *BAR* 71, Oxford, 745–755

1982 Ein tribunus Batavorum in Mediana bei Naissus, in: *Romanitas Christianitas, Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet*, Berlin – New York, 360–366.

1986 *Viminacium et Margum*, *IMS* II, Beograd.

1996 The Iron Gate (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33-117, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 27–40.

2004 Laterculum Viminacium, *ZPE* 146, Bonn, 211–220.

Mirković M., Dušanić S. 1976

Singidunum et le nord-ouest de la province, *IMS* I, Beograd.

Mócsy A.

1968 Latrones Dardaniae, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVI, Budapest, 1–4, 351–354.

1970 *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest.

Morice J. 1910

L'origine des seconde Flaviens, in: *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, Paris, 96–103.

Naydenova V. 1996

L'espace culturel de Ratiaria et de son territoire, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 111–114.

Nenadović A. 1961

Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, u: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 165–170.

Nikolajević I. 1978

Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije, *AV XXIX*, Ljubljana, 678–693.

Оршић-Славетић А.

1933–34

Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар VIII–IX*, Београд, 303–310.

1935–1936

Преисторијска налазишта у околини Ниша, *Старинар X–XI*, Београд, 174–181.

Озимих Н. 1997

Војсковођа, цар, светац: Избор текстова о лику и делу Константина Великог, Ниш.

Раразоглу F.

1961 Septimia Aurelia Heraclea, *Bulletin de correspondance hellénique* 85, Athènes 162–175.

1969 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Сарајево.

1988 *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Athenes.

1988 Илirsка и дарданска краљевина, у: *Илири и Албанци*, Београд, 145–200.

Паровић-Пешикан М.

1982 Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар XXXII*, Београд, 57–74.

1985 Улпијана, s. Gračanica, Priština – antičko naselje, *AP* 24, Beograd, 82–87.

1986 Gračanica – Улпијана, *AP* (1985), Ljubljana, 97–98.

1987 Улпијана: 1985 – 1986. године, *Гласник САД* 4, Београд, 136–141.

1989 Античка Улпијана истраживање 1987, *Гласник САД* 5, Београд, 45–51.

Patsch C.

1896 Concilium Moesiae Superioris, *GZM* 8, 359–363.

1932 *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 1: Aus 500 Jahres vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*, Wien.

1937 Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan, in: *Sitz.-Ber. Ak. Wien*, Wien, 52–349.

Павловић Д. М. 1891

Кратак опис римског споменика „Трајанова табла”, *Старинар* 8, Београд, 18–21.

Pawluk A. 2004

The Construction and Makeup of Ancient Roman Roads, Ancient Roman Technology electronic handbook at the University of North Carolina, Chapel Hill.

Пејић П. 1996

Пиротски град кроз векове, Пирот.

Petrović P.

- 1965** *Mediana (vodič), Niš.*
1970 Нова Трајанова табла у Ђердапу, *Старинар XXI*, Београд, 31–39.
1975 *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд.
1976a Станице Timacum на путу Naissus – Ratiaria и античко насеље код села Равна, *Старинар XXVI*, Београд, 43–56.
1976b *Ниш у античко доба*, Ниш.
1979a Ponišavlje у античко доба, *Pirotski zbornik 8–9*, Piro, 177–184.
1979b *Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, IMS IV, Beograd.
1983 Ниш у античко доба, у: *Историја Ниша I*, Ниш, 53–75.
1986 Римски пут у Ђердапу, *Старинар XXXVII*, Београд, 41–52.
1992 Антички Сврљиг, у: *Културна историја Сврљига II*, Ниш, 121–132.
1994 Медијана – резиденција римских царева, Београд.
1995 *Timacum Minus et la vallée du Timok*, IMS III–2, Beograd.
1996 Felix Kanitz und die Anfänge archäologischer Forschung in Serbien, *Bulgarian Historical Review 24*, 2, Sofia, 103–106.
1997a L. Cativs Celer, in: *Mélanges d'Histoire et d'Épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd, 125–136.
1997b Le limes romain, *Les Dossiers d'Archéologie 220*, Dijon, 60–72.
1999 *Ниш у античко доба*, Ниш.

Петровић П., Гушић С.

Ниш на старим плановима и гравурама, непубликовано.

Петровић П., Јовановић С. 1997

Културно благо Књажевачког краја, Београд.

Petrović P., Vasić M. 1996

The Roman Frontier in Upper Moesia: Archeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 15– 27.

Petrović V.

- 2000** Une inscription romaine tardive païenne de Remesiana (Province de Dacia Mediterranea), *Phoînix 2000*, Rio de Janeiro, 346–359.
2004a Екскурси о римским старинама на подручју Ђердапа у делу Беле де Гонде, *Balkanica XXXV*, Београд, 71–95.
2004b Une inscription romaine tardive païenne de Remesiana (Province de Dacia Mediterranea), in: *Actes de la Conférence de la Fédération internationale des associations d'études classiques*, Athènes, 277–284.
2004c Sacerdos of Jupiter Dolichenus from an Inscription Recently Discovered in the Vicinity of Viminacium, *Старинар LIII–LIV*, Београд, 217–224.
2006 Римски пут Naissus – Lissus, *Лесковачки зборник XLVI*, Лесковац, 17–38.

2007a Pre-Roman and Roman Dardania: Historical and Geographical Considerations, *Balkanica XXXVII*, Београд, 7–23.

2007b Нови миљоказ на римском путу Naissus-Lissus, *Старинар LVI*, Београд 2007, у штампи.

Petrović, V., Filipović V. 2007

The Newly Discovered Section of the Roman Naissus - Ratiaria Road and the Problem of Ubication of Timacum stations, *Balkanica XXXVIII*, Београд, у штампи.

Поповић И. 1995

Почеци локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, у: *Радионице и ковнице сребра*, Београд, 145–162.

Поповић П. 2004

Локалитет Кале у селу Кршевица – истраживања 2001–2003. године, *Старинар LIII–LIV*, Београд, 270–274.

Popović V., Ochsenschlager E.

1975 Касноцарски хиподром у Сирмијуму, *Старинар XXVI*, Београд, 57–70.

1976 Der spätkaiserzeitliche Hippodrom in Sirmium, *Germania* 54, Frankfurt am Main, 156–181.

Рашковић Д. 2007

Римско насеље Praesidium Pompei – Римљани у Алексиначкој котлини, у: *Ниш и Византија V*, Ниш, 205–226.

Reed N. 1978

Pattern and Purpose in the Antonine Itinerary, *American Journal of Philology* 99, Baltimore, 228–251.

Ризнић М. Ст. 1884

Разне вести: Поклони Српском археолошком друштву, *Старинар I*, Београд, 84.

Schillinger-Häfele U. 1963

Beobachtungen zum Quellenproblem der Kosmographie von Ravenna, *Bonner Jahrbücher* 163, Bonn, 238–251.

Speidel M. 1984

The Road to Viminacium, *AV* 35, Ljubljana, 339–341.

Срејовић Д.

1959 Портрет византијске царице из Балајнца, *Старинар IX–X*, Београд, 77–87.

1959 Два kasnoantička portreta iz Srbije, *ŽA IX*, Скопје, 253–264.

Срејовић Д. (ур.) 1993

Римски царски градови и палате у Србији, Београд.

Staab F. 1976

Ostrogothic Geographers at the Court of Theodoric the Great: A Study of Some Sources of the Anonymous Cosmographer of Ravenna, *Viator* 7, Los Angeles, 27–64.

Stein E. 1959

Histoire du Bas-Empire I, Paris.

Стричевић Ђ. 1953

Рановизантијска црква код Куршумлије, *Зборник радова Византолошког института 2*, Београд, 179–199.

Syme R. 1971

Danubian Papers, Bucharest.

Шкриванић Г. 1975

Југословенске земље на Појтингеровој табли, у: *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I*, Београд, 31–60.

Тасић Н.

1998 Гвоздено доба, у: *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века I*, Београд, 147–225.

2003 Дарданци и дардански супстрат (Dardanians and Dardanian Substratum), *Pugaichmes 2*, Куманово, 39–62.

Тасић Н., Томић Е. 1987

Археолошка истраживања у долини доњег тока Западне Мораве и неки проблеми етногенезе Дарданаца, *Гласник САД 4*, Београд, 129–136.

Tomaschek W.

1881 Wo lag Skupi, die Metropolis von Dardania?, in: *Sitz.-Ber. Ak. Wien*, Wien.

1893–1894 *Die alten Thraker I–II*, Wien.

Томовић Г. 1991

Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века, Београд.

Toth E. 1989

Die spätromische Festung von Iovia und ihr Graberfeld, *Antike Welt 20*, Zürich, 31–39.

Трухелка Ђ. 1929

Археолошке белешке из јужне Србије, *Гласник Скопског научног друштва V*, Скопље, 63–90.

Vasić M. 1903

La vaisselle d'argent du Musée national de Belgrade, *RA I*, Paris, 17–32.

Васић М.

1975 Налаз римских сребрних тањира из Ниша, *Зборник Народног музеја VIII*, Београд, 221–227.

1990 *Horreum Margi* (Суприја), Београд.

2004 Bronze Railing from Mediana, *Старинар LIII–LIV*, Београд, 79–110.

Vasić M., Milošević G. 2000

Mansio Idimum, Beograd.

Velkov V. 1977

Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity, Amsterdam.

Вулић Н.

- 1909** Антички споменици у Србији, *Споменик XLVII*, Београд, 109–191.
1925 Територија римског Скопља, *Гласник Скопског научног друштва I*, Скопље, 1–4.
1931 Антички споменици наше земље, *Споменик LXXI*, Београд, 1–259.
1933 Антички споменици наше земље, *Споменик LXXV*, Београд, 1–92.
1934a Антички споменици наше земље, *Споменик LXXVII*, Београд, 29–84.
1934b Из античке прошлости наше земље, *Глас СКА CLX*, Београд, 1–81.
1938a La Strade romane in Jugoslavia, *Le Grandi Strade del Mondo Romano XII*, Roma, 3–14.
1938b Географија Јужне Србије у античко доба, *Гласник Скопског научног друштва XIX*, Скопље, 1–15.
1941–48 Антички споменици наше земље, *Споменик ХСVIII*, Београд, 1–279.
1961 *Неколико питања из античке историје наше земље*, Београд.

Вулић Н., Ladek F., Premerstein A.v. 1903

Антички споменици у Србији, *Споменик XXXIX*, Београд, 43–88.

Вулић Н., Premerstein A.v. 1900

Антички споменици у Србији, *Споменик XXXVIII*, Београд, 15–58.

Yourukova J. 1976

L'activité de l'atelier d'orfèvre à Niš au IV s. à la lumière d'une nouvelle trouvaille en Bulgarie, in: *Frappe et atelier monétaire dans l'antiquité et moyen age*, Beograd, 73–78.

Zeiller J. 1918

Les origines chrétiennes dans les provinces de l'Empire romain, Paris.

Зиројевић О. 1970

Цариградски друм од Београда до Софије, *Зборник Историјског музеја Србије 7*, Београд, 3–196.

Зотовић Љ.

- 1961** Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, u: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 171–175.
1962 Jagodin-mala, kasnoantička nekropola, *AP 4*, Beograd, 230–233.

Zotović Lj., Petrović N. 1965

Kasnoantička nekropola u Jagodin Mali (vodič), Niš.

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ ПОЈМОВА

Agger, насип испод коловоза римског пута, састављен од слојева различитих материјала, који је омогућавао ваљану дренажу. Био је од пресудне важности за одржавање компактности и чврстине пута, ма каква била структура тла. Састојао се од четири слоја, који су се редом низали: *statum*, *rudus*, *nucleus* и *summum dorsum*.

Compendium, пречица. Пут који је представљао најкраћу везу између две стратешки важне тачке.

Cursus publicus, поштанска служба у Римском царству, основана у Августово доба. Како бележи Светоније, у свакој провинцији, дуж главних путева, на краћим раздаљинама постављани су младићи који су један другом преносили поруке.

Itinerarium, латински термин који означава путну карту са описима главних римских друмова. Итинерари бележе називе насеља (станица) на путевима и њихову међусобну удаљеност.

Itinerarium adnotatum (itinerarium scriptum), ова врста итинерара доноси списак назива станица на главним путевима и раздаљине између њих, а изворно су могли бити придодати и подаци о коначиштима, царинама и др.

Itinerarium pictum, врста итинерара чији су подаци дати у форми приказа. Текстурално или неким цртежом представљена су одморишта, мања или већа насеља, бање и коначишта на главним римским цестама и њихове међусобне раздаљине. Недостаје детаљнији опис конфигурације терена и физичких елемената рељефа. Крајње оскудно наводе се мора, планински предели, шуме, пустиње и др.

Itinerarium maritimum, врста итинерара који сведочи о прекоморским рутама.

Itinerarium provinciarum, итинерар који се искључиво односи на сувоземне путеве у римским провинцијама.

Mansio, успутна станица на римским путевима у којој се могло преноћити, снабдети храном и другим потребама. Сваки мансио био је уско везан за државну пошту, па су ту били смештени надзорник поште, односно вођа пута са пратњом, али и други путници. Имао је удобне собе за коначење, зграде за смештај запреге, кола и робе, као и одморне коње, муле и теглећу стоку. Важна улога мансија била је и сакупљање посебног пореза, аноне, што је подразумевало и постојање магацина (хореума), првенствено за смештај житарица, али и других врста намирница. Покрај мансија, који су често били утврђени и са сталном војном посадом услед опасности од пљачкаша (латрона), развијала су се насеља отвореног типа, викуси.

Milliarium, миљоказ. Плутарх наводи да је у римској држави, на подстицај Гаја Граха, 123. године пре Христа уведен миљоказ као обавезни сегмент опреме свих јавних путева. Миљокази постављани покрај путева широм Царства били су масивни цилиндрични стубови, најчешће од гранита или мермера, а њихову израду, превоз и исписивање финансирала је држава. Обично су постављани на раздаљини од једне римске миље. Са њих су могли да се сазнају и детаљи о владару, и то у време Републике, о конзулу или о неком другом званичнику задуженом за изградњу или поправку путева, а у царској епохи име цара и његове ти-

туле. Миљокази су често садржали и информације о изградњи деонице и њеним техничким карактеристикама (да ли је пут био поплочан или је коловоз направљен од шљунка), а каткад су постављани и у функцији царске пропаганде.

Milliarium aureum, нулти, Златни миљоказ, налазио се на Римском форуму, испред Сатурновог храма, од времена Августа, тачније 20. године пре Христа. Био је изливен у бронзи, са позлаћеном кутлом на врху. Од њега су полазили сви путеви Царства и ту су се завршавали. Нажалост, овај миљоказ није сачуван.

Mutatio, свратиште и мање одмориште где су могли да се промене коњи и запреге.

Nucleus, средишњи сегмент агера римске цесте, насипан након рудуса, дебљине од 30 до 50 cm. Ради се о финој структури начињеној од слојева песка и кречног малтера. Познато је да се нуклеус понекад састојао само од финог песка.

Rudus, слој агера римског пута који належе на статум, дебљине од 25 cm. Често је имао изглед бетона сачињеног од редова добро набијеног шљунка, ломљеног камена, каткад и фрагмената опеке.

Statum, основи слој субструктуре римског пута, дебљине од 30 до 60 cm. Био је начињен од уломака и више редова посебно сложеног плочастог и облог камена, добро заливеденог малтером.

Summum dorsum, површински стратум, односно коловоз римског пута. Састојао се од шљунка, комадића кремена или ломљеног камена неке друге врсте, а употребљаване су и камене плоче (дебљине 20–30 cm), али тек од почетка II века пре Христа. Ливије прецизно наводи да су још 174. године пре Христа градске саобраћајнице морале бити покривене завршним слојем.

Via militaris, пут грађен у војне сврхе, који је касније прерастао у јавни пут.

Via privata, приватн пут за чију је градњу и одржавање био надлежан сам власник.

Via publica, јавни пут за општу употребу, који је коришћен и у војне и у цивилне сврхе. За финансирање градње била је задужена држава.

Via vicinalis, локални пут. Овим путевима често су повезивана важна насеља, од посебне стратешке и привредне важности, која су често настала након изградње главних саобраћајница. Вициналне комуникације могле су да представљају најкраћу везу између насеља на различитим друмовима од примарног значаја.

РЕГИСТРИ

ИСТОРИЈСКЕ И МИТОЛОШКЕ
ЛИЧНОСТИ, ПЛЕМЕНА И НАРОДИ

- Авари 97
 Август 15, 30, 36, 41, 42, 44, 147, 148
 Агрипа 42
 Александар Север 52, 90
 Амијан Марцелин 11, 41, 56, 61
 Антиној 98
 Антонин Пије 53, 131
 Аполон 72, 92
 Асклепије 63, 64
 Атила 71
 Атханарид 46
 Аурелијан 64, 97
 Аурелије Виктор 56
 Аурелије Виталис 51
 Аурелије Лупус 51
 Бастарни 14
 Беси 14, 78
 Брокијер, Бетрандон де ла 11
 Валенс 56
 Валентинијан I 56, 68
 Валентинијан II 57
 Валентинијан III 56
 Веспасијан 103, 104
 Ветранион 79
 Вецилије Модест 84
 Витрувије 38
 Гај Грах 36, 147
 Гала Плацидија 56
 Галерије 58
 Гали 13
 Гордијан 92, 93
 Готи 52, 55, 97
 Грацијан 57
 Дакус 102
 Дарданци 9, 12–16, 19, 20, 50, 54, 73, 85,
 93
 Дачани 14, 35, 48, 50, 104, 105
 Дијадоси 12
 Дијана 92
 Диогенијанус 78
 Диодор Сикулус 96
 Диоклецијан 45, 58
 Дионисије I 96
 Домицијан 15, 23, 34, 50, 90, 103–105
 Домицијус Зенофилус 44
 Зосимус 71
 Ираклије 97
 Јорданес 89
 Јулија Домна 77
 Јулијан Отпадник 56
 Јулије Цезар 14, 45, 96
 Јупитер 19, 51, 54, 83, 90
 Јустин 12, 13
 Јустинијан 54, 76, 97, 102
 Каракала 18, 38, 52, 77, 101
 Келти 13, 47, 48
 Клаудије 34, 90
 Клаудије II Готски 52, 55, 101
 Комод 52
 Констанс 56
 Константин Велики 45, 54–58, 63, 64, 68
 Константин Млађи 57
 Констанције II 56, 57, 64, 79
 Констанције III 56
 Констанције Хлор 56
 Крисп 57
 Лепид 101
 Ливије 13, 28, 148
 Лизимах 12
 Лициније 57
 Луна 64
 Луције Касије Кандид 51
 Луције Катије Целер 92, 93
 Македонци 13
 Максимилијан I 42
 Марко Антоније 14
 Марко Аурелије 20, 52, 72, 105
 - Марцијан 90
 - Посидоније 51
 Марко Крас 14
 Маркомир 46
 Марцелин 71
 Медуза 62, 64
 Мези 16
 Меркур 63
 Митра 72, 73, 81
 Мунд 71

Никета 78, 102
 Опије Сабин 50
 Орфеј 94
 Паулинус из Ноле 78, 102
 Персеј 13
 Персијанци 101
 Пикензи 16
 Плиније 16, 20
 Плутарх 36, 147
 Појтингер, Конрад 43
 Полибије 96
 Помпеј 14
 Прокопије 72, 73, 76, 77, 89
 Птоломеј 11, 16, 19, 46, 50, 71, 94, 95, 101
 Птоломеј Кераун 13
 Регалијан 101
 Римљани 13–15, 20, 25, 26, 32, 43, 47,
 105, 111
 Сармати 48
 Сатир 63
 Сатурн 36
 Сатурнин 16
 Септимије Север 18, 72, 77, 80, 101
 Сикул Флак 25
 Скордисци 13, 15, 16, 48
 Скрибоније Курион 14
 Словени 97
 Стефан Византинцац 55, 101
 Страбон 22
 Телеф 63
 Теодосије I 56, 57, 68
 Тиберије 34, 48
 Тихе 57
 Трајан 35, 53, 87, 96, 98, 104
 Трачани 15, 47, 84
 Трачки коњаник 72, 81, 93
 Требонијан Гал 83
 Трибали 14, 15
 Трикорњани 16
 Филип II 12
 Филип Арабљанин 81, 101
 Флавијевци 16, 103, 104
 Флавије Далмације 44, 68
 Фурији 97
 Фуск 50
 Хадријан 53, 67, 88, 101, 106

Хелдебалд 46
 Херкул 35, 90
 Херкулије 79
 Хигија 63
 Хијерокле 11, 71, 102
 Целтес, Конрад 42
 Цецина Север 15

ГЕОГРАФСКИ ПОЈМОВИ И АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

Ад Октавум (Ad Octavum) 66, 70, 71
 Ад Пикаријас (Ad Picarias) 87, 95
 Ад Финес (Ad Fines) 18, 87, 89, 91, 93, 99,
 129
 Ад Херкулем (Ad Herculem) 87, 89, 99,
 Акве (Aquaе) 16
 Акве Бас. (Aquaе Bas.), в. Куршумлијска
 Бања
 Аквилеја (Aquila) 104
 Александрија 101
 Алексинац 20, 74
 Алексиначка котлина 74
 Антиохија 44, 57, 58
 Аполонија (Apollonia) 22, 88
 Арчар, в. Рацијарија
 Атина 56
 Аугсбург 43
 Бабушница 48, 81
 Бадер 108
 Балајнац 93
 Бао (Бао) 66, 69
 Бараница 83
 Бардовци 107
 Баце 92
 Бедем 69
 Бела Паланка, в. Ремесијана
 Белимбегово 108
 Бели Тимок 84, 86
 Белопаланачка котлина 75

- Бељаковце 109
 Београд-капија, в. Ниш
 Беритус (Berytus) 104
 Билазора (Bylazora) 19
 Битинија 98
 Блаце 108, 127
 Бован 74
 Бордо 45
 Бразде 108
 Брачин, в. Президијум Дазмини
 Бреговина 100
 Брза Паланка, в. Егета
 Британија, провинција 43
 Брундизијум (Brundisium) 88
 Бујановац 48, 100
 Букова падина 80
 Вардар 9, 22, 108
 Вау и Дајес в. Кревени
 Велес 19
 Велика Морава 19, 65, 72
 Велики Јастребац 19
 Велики Суводол 81
 Велико Лаоле 68
 Визијанум (Vizi(anum)?) 18, 109
 Викарело 41
 Виминацијум (Viminacium) 47, 52, 53,
 64–69, 71, 88,
 100, 105, 107
 Виник капија, в. Ниш
 Витлејем 45
 Вицијанум (Vicianum) 87, 89, 93, 94, 99,
 100, 108
 Власина 75
 Влахчани 108
 Војник 109
 Врање 19
 Врањска Бања 99
 Вргудинац 80
 Вучитрн 94
 Вучје 100
 Габулеум (Gabuleum) 87, 95
 Гад (Гадес) 41
 Гадимље 21
 Газдаре 100
 Германија (Germania), провинција 15, 23
 Главник 94
 Главшинска чука 89
 Глоговац, в. Ад Октавум
 Горња Каменица 81
 Горња Мезија 10, 12, 15–20, 50, 52, 53, 57,
 71, 77, 80, 83, 88, 95, 97,
 100, 101, 104, 106, 111
 Горње Видово 73
 Горњи Милановац 20
 Госпођин вир 34
 Градац 67
 Градина на Бусуру 67
 Градић 80
 Градиште
 - код Пчиње 109
 - код Ругинца 109
 Градско поље, в. Ниш
 Грамријане (Gramrgianae), в. Рапијана
 Грачаница 21, 96, 128
 Грделица 100
 Дакија 20, 33, 71, 84, 102
 Дакија Медитеранеа (Dacia Mediterranea)
 71, 78
 Далмација (Dalmatia), провинција 19, 78,
 88, 92,
 95, 104
 Дарданија (Dardania) 9–23, 39, 42, 47–51,
 55, 67, 71, 73, 80,
 84, 88, 95–97, 101–
 103, 111, 112
 Дебар 19
 Делфи 13
 Димитровград 81
 Дираххијум (Dugthachium) 22, 88, 91
 Добрујевац 74
 Добрушта, в. Габулеум
 Довезенце 109
 Доња Мезија 90
 Дражевац, в. Рапијана
 Дражимировац, в. Ад Октавум
 Драч, в. Дираххијум
 Дрим 9, 22, 95
 Друга Јустинијана, в. Јустинијана
 Секунда
 Дунав 13, 14, 16, 22, 33, 34, 48, 49, 51, 53,
 71, 84, 87, 88, 101, 105, 107, 111
 Ђаковица 19

- Бенерал Јанковић 108, 128
 Бердап 33, 34
 Егејско море 88, 90, 107, 112
 Егета (Egeta) 49
 Еидомена 107
 Етрурија 41
 Ефес 78
 Жеглигово 108
 Житорађа, в. Ад Херкулем
 Жур 95
 Жуч 92
 Зајечар 72, 84
 Зајчи рид 101
 Западна Морава 19, 20, 111
 Звечан 94
 Зиндан 74
 Злокућани
 - код Лесковца 48
 - код Скопља 101, 131
 Ибар 21, 94
 Иберијско полуострво 43
 Ивањица 19
 Идимум (Idimum) 66–70, 119
 Илирикум 13, 56, 71, 102
 Итри 29
 Јабланица 100
 Јагодин мала, в. Ниш
 Јадранско море 9, 22, 49, 55, 87–89, 94,
 112
 Јанкова клисура 92
 Јелашница 48, 75
 Јелашничка река 75
 Јерусалим 45
 Јовановац 73
 Јовис Пагус (Iovis Pagus) 66, 67
 Јужна Морава 15, 48, 74, 100
 Јустинијана Секунда (Iustiniana Secunda)
 97
 Кади Богаз 87
 Кадиз, в. Гад
 Кајзераутет 57
 Кале 48
 Каменица 20
 Каменичка река 55
 Камете (Cametae) 66, 73, 127
 Катланово (Aquaе), 108, 109, 129
 Катлановска Бања 109
 Качаник 99, 100, 128
 Качаничка клисура 108
 Кичево 19
 Кладоруп, в. Комбустика
 Клечковце 109
 Књажевац 84, 129
 в. Тимакум Мајус
 Козле 108
 Комбустика (Combustica) 82, 87
 Константинопољ (Constantinopolis) 44,
 45, 47,
 58, 61,
 64, 65,
 Коњух, в. Визијанум
 Копаоник 19, 21, 92
 Кораб 19
 Коритска река 87
 Космај 92
 Косовска Митровица 94
 Костолац, в. Виминацијум
 Крагујевац 20
 Кратискара (Kratiskara) 18
 Кратово, в. Кратискара
 Кревени (Creveni) 87, 95
 Крива Паланка 109
 Крива река 109
 Крупац 81
 Кршевица 48
 Кукс, в. Габулеум
 Куманово 19, 100, 108
 Куновице 75
 Курвинград 100
 в. Ад Херкулем
 Курикта (Curicta) 104
 Куршумлија 19, 89, 91–93, 100, 129, 130
 в. Ад Финес
 Куршумлијска Бања 21, 91, 92, 130
 Кучај 72
 Кушнин, в. Габулеум
 Лаб 94
 Ламудум (Lamudum) 18, 19, 108, 109
 Латина (Latina) 66, 80
 Лепенац 108
 Лепенска стена 33, 34
 Лесковац 48, 100

- Леце 19, 92, 100
 Либурнија 92
 Липовац 75
 Лисус (Lissus) 49, 50, 87–91, 94–97, 99,
 108
 Лојане 108
 Лопате, в. Ламудум
 Љеш, в. Лисус
 Љубижда 95
 Македонија (Macedonia) 9, 12, 13, 22
 - провинција 15, 19, 49, 88, 101,
 104, 109
 Мала Копашница 100
 Мамра, в. Тербинтус
 Маргум (Margum) 53, 71
 Маргус (Margus), в. Морава
 Маслинова гора 45
 Медвеђа, в. Идимум
 Медена стена, в. Улмус
 Медијана (Mediana) 21, 54, 55, 60–64, 75
 Медиоланум (Mediolanum) 45
 Мезија (Moesia) 10, 14, 15, 48, 71, 104
 Мезија Инфериор (Moesia Inferior), в.
 Доња Мезија
 Мезија Прима (Moesia Prima) 71
 Мезија Супериор (Moesia Superior), в.
 Горња Мезија
 Меровач 92
 Милано 58
 в. Медиоланум
 Мируша 95
 Млава 69
 Младо Нагоричино 108
 Морава 9, 20, 21, 67, 88
 Моравица 74
 Муниципијум (Municipium) 66, 67
 Муниципијум Дарданорум (Municipium
 Dardanorum) 18, 19, 21, 22, 96–98
 Municipium DD, в. Муниципијум
 Дарданорум
 Наисус (Naissus) 11, 12, 16, 17, 19–22, 47–
 61, 64–66, 71–76, 81–83,
 87–89, 91, 93–95, 97, 99,
 100, 107, 108, 111
 Нарбонска Галија 104
 Недунум 92
 Неретва 94
 Никеја 58
 Никомедија 58
 Ним 64
 Ниш 47, 54, 61, 65, 66, 89, 130
 - Београд-капија 54
 - Виник капија 55
 - Градско поље 54
 - Јагодин мала 54, 55
 - Тврђава 50, 51
 в. Наисус
 Нишава 9, 15, 19, 21, 22, 51, 54, 61, 65, 80
 Нишевац, в. Тимакум Мајус
 Нишка Бања 21
 Нишка котлина 9, 61
 Нишор 81
 Нови Пазар 19, 94
 Овче поље 109
 Островица 75
 Параћин 72
 Пасипољана 48
 Паугалија (Pautalia) 75, 108, 109
 Пек 20, 69
 Пеонија 13
 Петровац 68
 Петровец 108
 Пећ 19
 Пингус (Pingus), в. Пек
 Пинкум (Pincum) 69
 Пирот, в. Турец
 Планиница 81
 Плацентија (Placentia) 104
 Плоче 69
 Плочник 92
 Плужине 83, 130
 Подина 84
 Подујево 94
 Подунавље 55, 65, 81, 88
 Помпеји (Pompeii) 30, 64
 Понишавље 12, 48, 80
 Попов чаир 69
 Президијум Дазмини (Praesidium
 Dasmimi) 66, 73, 127
 Президијум Помпеји (Praesidium
 Pompei) 20, 66, 73, 74
 Прешевски кланац 108

- Призрен 94, 95
 Приштина 94
 Прокупље 89, 90, 92
 - Латинска црква 90
 - Хисар 90
 в. Хамеум
 Просек 75
 Пука, в. Ад Пикаријас
 Пуста река 100
 Пчиња, река 108, 109
 - насеље 109
 Раваница 72
 Равна 83–85, 87
 в. Тимакум Минус
 Рагодеш 81
 Радицес (Radices) 75
 Ражањ, в. Камете
 Рапијана (Rapiana) 66, 74
 Расница 81
 Рацијарија (Ratiaria) 47, 55, 64, 75, 76, 81,
 82, 87, 101
 Ргоште 83
 Ремесијана (Remesiana) 11, 18, 19, 48,
 75–80, 102
 Репак 69
 Ресава, река 69, 70
 Рим 13, 15, 20, 37, 41, 43–45, 64, 77, 88,
 101, 105
 Ристовац 100
 Ругинце 109
 Рутевац, в. Президијум Помпеји
 Сава 13
 Салашка река 87
 Салона (Salona) 90, 104
 Сармате (Sarmatae) 66, 72
 Свођ 81
 Сврљиг град 82, 83
 Сврљешке планине 21
 Сврљешки Тимок 75, 82, 83
 Сердика (Serdica) 47, 61, 64, 65, 75, 76, 80,
 81, 97, 102
 Сикирица 73
 Сингидунум (Singidunum) 53, 65, 105
 Сиракуза 96
 Сирмијум (Sirmium) 15, 45, 57–59
 Сићевачка клисура 75
 Скард 19
 Скопље 100, 101, 103, 130, 131
 в. Скупи
 Скупи (Scupi) 11, 16, 21, 22, 47, 49, 64, 77,
 78, 88–90, 94, 99–108, 111
 Слог 84
 Слп 108
 Солун 58
 в. Тесалоника
 Сопотско кале 108
 Сочаница, в. Муниципијум Дарданорум
 Сочаничка река 21
 Спаж, в. Кревени
 Србиње, в. Фоча
 Сремска Митровица 45
 в. Сирмијум
 Станичење 80
 Стара планина 21
 Старо Нагоричино 18
 Стоби 22, 77, 99, 102, 104, 106–108
 Стол 48
 Страцин 109
 Сува планина 80
 Сува Река 95
 Талијата (Taliata) 16
 Таор 108
 Теловац 80
 Темска 81
 Темшица 80
 Теранда (Theranda) 87, 93–95
 Терebinтус (Terebintus) 45
 Термидава (Thermidava), в. Теранда
 Тесалоника (Thessalonika) 77, 88, 89, 107
 Тешица 74
 Тимакум Мајус (Timaicum Maius) 74,
 81–83
 Тимакум Минус (Timaicum Minus) 16–20,
 54,
 82–84,
 92, 93,
 106, 111
 Тимахус (Timaichus), в. Тимок
 Тимок 9, 20, 74, 79, 81, 83, 93
 Топлица 89, 92, 100
 Тракија 18, 80, 109
 Трговишки Тимок 83

- Тријер 58
 Тупижница 84
 Турес (Turres) 66, 80, 81, 132
 Ђивитавекија 29
 Ђићина 74
 Ђовдин 69
 Ђуприја, в. Хореум Марги
 Ђустендил, в. Пауталија
 Угљаре 94
 Улмус (Ulmus) 75
 Улпијана (Ulpiana) 11, 18, 19, 21, 22, 49,
 53, 89, 94, 96, 97, 111
 Урошевац 99
 Фелдиоара 57
 Фоча 94
 Фурбо 33
 Фућини 64
 Хамеум (Hammeum) 87, 89, 99, 100, 102
 Хан плоче 75
 Хем (Haemus) 15
 в. Стара планина
 Хераклеја на Хелеспонту 45
 Хиспанија 41
 Хореум Марги (Horreum Margi) 67–73,
 127
 Цариград 11, 66
 Цезареја 23
 Црквени рид 107
 Црнокалиште 80
 Чаглавица 94
 Чачак 19
 Чучер 108
 Цеџан 95
 Шар планина 19
 Шумадија 72
- РИМСКИ ПУТЕВИ И ИТИНЕРАРИ
 Агер (ager) 26, 27, 32, 147, 148
 Акведукт (aquaeductus) 55, 63, 74, 107
 Анкона 34
 Аноними Равенатис (Аноними Ravennatis), в. Равенатова космографија
 Антонинов итинерап (Itinerarium Antonini) 11, 42, 45, 66, 74, 75, 76
 Бања 21, 43, 147
 Брод 23, 33
 Вија (Via)
 - Апија (Appia) 29
 - Аурелија (Aurelia) 29
 - Егнација (Egnatia) 77, 88, 89,
 101
 - Емилија (Emilia) 37
 - Нова (Nova) 88
 - Саларија (Salaria) 37
 - Фламинија (Flaminia) 29, 33,
 37
 в. улица
 Викас (vicus) 67, 69, 70, 76, 86, 147
 - племенски (peregrinus) 17, 54,
 111
 - руднички (metallus) 18
 в. насеље
 Водоторањ, в. кастелум акве
 Град 10, 11, 18–22, 30, 44, 45, 47, 49–56,
 58, 59, 61, 71, 72, 76–79, 91, 96–98,
 100–104, 106, 107, 111
 в. колонија, муниципијум,
 цивитас
 Граница 12, 22, 43, 51, 88, 95, 108, 109,
 112
 - Дарданије (finis Dardaniae) 10,
 12,
 18–
 20,
 95,
 111
 в. лимес
 Дренажа, путева 26, 32, 147
 Друм 66, 90, 101, 111
 - Цариградски 61, 77
 - в. пут

- Ивичњак 28
- Извор, термални 21, 61
- Итинерари (itineraria) 10, 11, 21, 22, 41, 42, 44–47, 64, 66, 67, 75, 81, 94, 99, 111, 147
- adnotata 41, 147
 - maritima 45, 147
 - picta 41, 44, 147
 - scripta, в. itineraria adnotata
- Итинераријум (Itinerarium)
- Бурдигаленсе (Burdigalense), 80, 82, 83, 87, 89, 91, 93, 94, 99, 100, 107, 147
- в. Итинераријум Хијеросолимитанум
- Гадитанум (Gaditanum) 41
 - Хијеросолимитанум (Hierosolymitanum) 11, 42, 44, 66, 69–71, 74, 75, 80
- в. Антонинов итинерар,
- Појтингерова табла, Равенатова космографија
- Канал 27, 31, 32
- Карта
- Агрипина карта света 42
 - географска 42, 43
 - путна 41–44, 147
- Кастел (castellum) 61, 68, 76–78
- Кастелум акве (castellum aquae) 63, 64
- Каструм (castrum) 54, 89, 131
- Кодекс Виндобоненсис (Codex Vindobonensis), в. Појтингерова табла
- Кола 29, 30, 38, 70, 147
- Коловоз 26, 28–30, 37, 147, 148
- в. сумум дорзум
- Колонија (colonia) 21, 22, 52, 87, 96, 101, 103–107
- Компендијум (compendium) 88, 147
- Комуникације 9, 10, 20–22, 47, 49, 111
- в. пут
- Коначиште 41, 43, 45, 69, 70, 147
- Конзола, в. анкона
- Курсус публикус (cursus publicus) 41, 44, 67–69, 147
- Лапис (lapis), в. миљоказ
- Латрони (latrones) 74, 112
- Лимес (limes) 16, 33, 72, 88, 104, 112
- Логор, војни 15, 33, 49, 50, 54, 83, 84, 90
- Лука, в. морски саобраћај
- Мансио (mansio) 65–67, 69, 70, 71, 76, 80, 147
- Мапа, в. карта
- Миља, римска (millia passuum) 37, 38, 43, 46, 61, 67, 69–71, 73–75, 80, 82, 83, 87, 89, 91, 93, 94, 99, 100, 107, 147
- Миљоказ (milliarum) 36–39, 41, 66, 73, 81, 88, 91, 93, 99, 107, 108, 127, 147
- Златни (milliarium aureum) 36, 37, 148
 - „колос миљокази” 37
 - „мали миљокази” 37
 - Требонијана Гала 83
 - Филипа Арабљанина 81
- Морски саобраћај 23, 43, 45, 46, 49, 50, 55, 87, 88, 96, 112, 147
- Мост 29, 54, 72, 107
- Муниципијум (municipium) 16, 18, 51–53, 66, 68, 72, 89, 96, 97
- Мутацио (mutatio) 65–70, 72–75, 80, 148
- Насеље 10, 11, 21, 41, 43, 46, 47, 61, 63, 65, 67, 70, 74–77, 79–81, 90, 94–101, 103, 106, 108, 109, 111, 112
- градинско 21
 - војно, в. логор
 - сеоско 28
 - цивилно 54, 68, 69, 86
 - в. викус, цивитас
- Насип, в. агер
- Нуклеус (nucleus) 27, 147, 148
- Одмориште 43, 45, 65, 147, 148

- Опидум (*oppidum*) 52
- Племенска насеобина, в. викус, цивитас
- Појтингерова табла (*Tabula Peutingeriana*) 11, 42–44, 46, 66, 67, 69, 71, 73–76, 80–83, 87, 89, 91, 93, 94, 99, 100, 102, 107, 108
- Поштански систем, в. курсус публикус
- Пречица, в. компендијум
- Прибежиште, в. рефугијум
- Пут 10, 11, 14, 22, 25–37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 55, 61, 64, 65, 67–70, 72–77, 79–83, 87–89, 91–97, 99, 100, 102, 107–109, 112, 147, 148
- војни (*via militaris*) 25, 118, 148
 - јавни (*via publica*) 16, 21, 25, 26, 36, 41, 44, 68, 112, 147, 148
 - локални (*via vicinalis*) 21, 22, 25, 30, 44, 47, 52, 72, 74, 81, 108, 112, 148
 - приватни (*via privata*) 25, 148
- Путна мрежа 22, 39, 43, 44, 47, 111, 112
- Путни правци
- Виминацијум–Наисус–Скупи 88, 100, 107
 - Виминацијум–Наисус–Сердика–Константинопољ 47, 64, 65
 - Вицијанум–Скупи 94, 95, 99, 100, 108
 - Наисус–Лисус 47, 51, 64, 87–89, 97, 99, 108
 - Наисус–Рацијарија 47, 64
 - Наисус–Скупи 47, 64, 88, 99, 100, 107
 - Президијум Помпеји–Тимакум Мајус 74
 - Ремесијана–Паугалија 75
 - Скупи–Стоби 99, 107, 108
 - Турес–Тимакум Мајус 81
- Равенатова космографија (*Ravennatis anonymi cosmographia*) 11, 42, 46, 66, 68, 89, 102, 118
- Раскрсница 44, 47, 51, 55, 79, 99
- Рефугијум (*refugium*) 21, 111
- Речни саобраћај 22, 33, 51, 71
- Рудник (*metallum*) 17, 18, 69, 83, 84, 92, 97, 112
- рудници Дарданије (*metalla Dardaniae*) 18, 23, 51, 84
- Рудус (*rudus*) 27, 147, 148
- Саобраћајница
- војна 76
 - главна 50, 59, 112, 148
 - градска 28, 148
 - предримска 21, 111, 112
- в. пут
- Свратиште 65
- в. мутацио
- Станица, на путу 41, 43, 45, 65–67, 69, 70, 72–76, 80, 81, 83, 87, 89, 94–97, 99, 102, 107–109
- бенефицијарна 108
 - поштанска 68
 - царинска 18, 108, 109
- в. бања, коначиште, мансио, мутацио, одмориште, свратиште
- Статум (*statum*) 27, 147, 148
- Сумум дорзум (*summum dorsum*) 27, 28, 147, 148
- Табула (*tabula*) 34
- Домицијанова 34
 - Клаудијева 34
 - Тиберијева 34
 - Трајанова 35
- в. Појтингерова табла
- Тунел 32, 33
- Улица 21, 30, 54, 60, 78, 86, 106
- *via decumana* 59
- Утврђење 20, 52, 54, 67, 68, 70, 72–74, 78, 81, 84–86, 89, 93, 96, 97, 108, 109
- в. кастел, каструм
- Ходометар 38
- Цеста 21, 51, 86
- в. пут

Цивитас (civitas) 52, 65

- peregrini 17

- civitates Dardanicae 18

